

**1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΚΑΙ ΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1833-1945**

1.1. ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ (1833) ΕΩΣ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΟ ΠΟΛΕΜΟ ΤΟΥ 1897 ¹

Εσωτερική πολιτική - Ένα σύγχρονο κράτος γεννιέται

Η εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους στα 1833 συνιστά τομή με το παρελθόν και εμπειρία πρωτόγνωρη όχι μόνο για τους ελληνικούς πληθυσμούς εντός και εκτός του νεοπαγούς βασιλείου αλλά και για το σύνολο των λαών των Βαλκανίων. Ήταν ένα κράτος εθνικό και ως τέτοιο δεν μπορούσε παρά να είναι σύγχρονο. Στο νότιο τμήμα της Βαλκανικής χερσονήσου, εκεί που μόνο η κυριαρχία πολυεθνικών αυτοκρατοριών είχε ως τότε υπάρξει, εγκαθιδρύθηκε για πρώτη φορά ένα εθνικά ομοιογενές κράτος. Ένα κράτος μάλιστα που αντιλαμβανόταν εξ αρχής τον εαυτό του ως προοίμιο μιας ευρύτερης εδαφικά κρατικής οντότητας, η οποία θα εκτεινόταν σε ένα μεγάλο τμήμα των ευρωπαϊκών και μικρασιατικών οθωμανικών κτήσεων. Εκεί δηλαδή που υπήρχαν συμπαγείς ελληνικοί πληθυσμοί.

---

¹ Τα κείμενα που συνθέτουν την ιστορική αυτή εισαγωγή παραθέτονται στο δικτυακό τόπο του *Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού* (<http://www.ime.gr>) και συγκεκριμένα στις ιστοσελίδες: http://www.ime.gr/chronos/12/gr/1833_1897/index.html (Περίοδος 1833-1897), <http://www.ime.gr/chronos/13/gr/index.html> (Η επέκταση του ελληνικού κράτους), http://www.ime.gr/chronos/14/gr/1923_1940/index.html (Μεσοπόλεμος 1923-1940) και http://www.ime.gr/chronos/14/gr/1940_1945/index.html (Η εποχή του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου).

Ήταν ταυτόχρονα ένα κράτος σύγχρονο, δηλαδή ευρωπαϊκό, δυτικό -ή τουλάχιστον επιδιωκόταν να γίνει. Κάτι τέτοιο εξαγγελλόταν και στις πολιτικές διακηρύξεις και ιδίως στους καταστατικούς χάρτες των χρόνων της Επανάστασης. Η εγκαθίδρυση επομένως ενός συγκεντρωτικού μοντέλου διοίκησης και δυτικών θεσμών ήταν μια υπόθεση αναπότρεπτη αλλά και επιτακτική. Στάθηκε ταυτόχρονα ένα δύσκολο εγχείρημα. Η συγκρότηση και εμπέδωση των διοικητικών και κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους συνοδεύεται από διαδικασίες βίαιης ενοποίησης και ομογενοποίησης μιας κοινωνίας που παρέμενε παραδοσιακή. Μιας κοινωνίας δηλαδή κατετμημένης, εκτός των άλλων, σε πολλά τοπικά και σχετικά αυτόνομα κέντρα εξουσίας. Αυτά τα τοπικά κέντρα εξουσίας έπρεπε να αποδιοργανωθούν, να αποδυναμωθούν και να εκλείψουν, καθώς στο σύγχρονο αστικό κράτος η κεντρική εξουσία είναι η μοναδική νόμιμη πηγή άσκησης πολιτικής.

Σε κάθε σύγχρονο κράτος η πολιτική συνιστά το πεδίο συνάντησης και αλληλόδρασης ανάμεσα στην κοινωνία και την πολιτική εξουσία, το κράτος. Στην περίπτωση του ελληνικού κράτους τώρα, η πολιτική αποτέλεσε το πεδίο συνάντησης μιας πολιτικής εξουσίας που προσιδιάζει στα χαρακτηριστικά του σύγχρονου κράτους και μιας κοινωνίας που παρέμενε έντονα παραδοσιακή. Η διαμόρφωση του πεδίου της πολιτικής στη βάση σύγχρονων αρχών λειτουργίας έπληττε τους όρους κοινωνικής αναπαραγωγής των τοπικών ηγετικών ομάδων. Τα πρώτα χρόνια, στη δεκαετία του 1830, η αντίδραση των ομάδων αυτών εκφράστηκε με παραδοσιακούς τρόπους διαμαρτυρίας και κατά κύριο λόγο με τοπικού χαρακτήρα εξεγέρσεις. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1840 ωστόσο το σύνταγμα και οι εκλογές, θεσμοί δηλαδή και διαδικασίες που εγγράφονται στη νεοτερικότητα, αποτέλεσαν τα βασικά αιτήματα των παραδοσιακών αυτών ομάδων. Στόχος τους δεν ήταν άλλος από τον επαναπροσδιορισμό του πολιτικού πεδίου προς την κατεύθυνση μιας ευνοϊκότερης αναδιάταξης των συσχετισμών δύναμης. Το πέτυχαν με το κίνημα του 1843. Το Σύνταγμα του 1844 και οι πρώτες εκλογές δε δηλώνουν βέβαια τη νίκη του παραδοσιακού έναντι του σύγχρονου· το αντίθετο. Σημαίνουν την ενσωμάτωση των παραδοσιακών πολιτικών ηγεσιών της ελληνικής κοινωνίας σε ένα σύγχρονο πολιτικό σύστημα, την αποδοχή των όρων του και την εμπέδωση των θεσμών του. Κατά μια έννοια, το 1843 καθίσταται η κεντρική πολιτική σκηνή, ο κατεξοχήν τόπος εκδήλωσης των κοινωνικοπολιτικών συγκρούσεων. Έκτοτε και για ολόκληρο το 19ο αιώνα, η κατοχύρωση και η διεύρυνση των κοινοβουλευτικών θεσμών, η μορφή του πολιτεύματος και τα όρια της βασιλικής παρέμβασης στην πολιτική σχεδόν θα μονοπωλήσουν το ενδιαφέρον της εσωτερικής πολιτικής ζωής.

Στις 6 Φεβρουαρίου 1833 η αγγλική φρεγάτα *Μαδαγασκάρη* αποβίβασε στο λιμάνι του Ναυπλίου, πρωτεύουσας ακόμη του νεοσύστατου βασιλείου, το δεκαεπτάχρονο Όθωνα, τα μέλη

της αντιβασιλείας και τη βασιλική συνοδεία. Τα πλήθη κόσμου που συγκεντρώθηκαν κατά την υποδοχή έβλεπαν στο πρόσωπο του νεαρού βασιλιά να ενσαρκώνεται η προοπτική της οριστικής ειρήνευσης μετά το δεκαετή σχεδόν πόλεμο αλλά και τις εσωτερικές διαμάχες και συγκρούσεις. Βέβαια, έως την ενηλικίωση του Όθωνα (1835) τη διακυβέρνηση της χώρας θα αναλάμβαναν τα μέλη της αντιβασιλείας, όπως οριζόταν από τις διεθνείς συμφωνίες. Κατά την πρώτη δεκαετία η εσωτερική πολιτική χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια της αντιβασιλείας αρχικά και του Όθωνα μετέπειτα να μειώσει την ισχύ των παραδοσιακών ηγετικών ομάδων της ελληνικής κοινωνίας που την εποχή εκείνη εκφραζόταν μέσω των τριών πολιτικών σχηματισμών που έμειναν γνωστοί ως *γαλλικό*, *ρωσικό (Ναπαίοι)* και *αγγλικό* κόμμα. Η πολιτική αυτή, που επιχειρήθηκε μέσω της προώθησης ενός κόμματος κάθε φορά και της περιθωριοποίησης των υπολοίπων, φανερώνει και τις διαθέσεις του παλατιού απέναντι στις Δυνάμεις, οι οποίες άλλωστε πριμοδοτούσαν τα κόμματα. Η αντίδραση τώρα των παραδοσιακών ηγετικών στρωμάτων στην περιθωριοποίησή τους εκφράστηκε αρχικά με τοπικού χαρακτήρα εξεγέρσεις και επικεντρώθηκε στη διεκδίκηση συντάγματος, κάτι που έγινε πραγματικότητα με το κίνημα της 3ης Σεπτεμβρίου 1843.

Οι *αυλικές κυβερνήσεις* συνιστούν σταθερή όψη της οθωνικής περιόδου, με εξαιρέσεις την τριετία της κυριαρχίας του Ιωάννη Κωλέττη (1843-47) και το λεγόμενο Υπουργείο Κατοχής (1854-57). Η ασφυκτική παρέμβαση του παλατιού στην πολιτική ζωή θα αποτελέσει το σημείο ρήξης του Όθωνα με το σύνολο σχεδόν του πολιτικού κόσμου της χώρας. Η κρίση θα κορυφωθεί στις αρχές της δεκαετίας του 1860 και θα οδηγήσει στην εκθρόνιση του Όθωνα (1862). Νέος βασιλιάς θα είναι ο Γεώργιος Α΄, που θα συνδέσει τη βασιλεία του με ένα νέο σύνταγμα. Στα μέσα της επόμενης δεκαετίας μάλιστα, κάτω από την πίεση μιας νέας γενιάς πολιτικών που αναδείχθηκαν στη διάρκεια του αντιοθωνικού αγώνα και της μεταπολίτευσης (Αλ. Κουμουνδούρος, Χ. Τρικούπης), ο Γεώργιος αποδέχθηκε την εισαγωγή της αρχής της δεδηλωμένης, του σχηματισμού δηλαδή κυβερνήσεων που διαθέτουν εκφρασμένη κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Το τελευταίο τέταρτο του αιώνα κεντρικά διακυβεύματα στην εσωτερική πολιτική υπήρξαν η ανασυγκρότηση του κρατικού μηχανισμού, ο εκσυγχρονισμός των θεσμών και η αναδιοργάνωση της οικονομίας. Είναι η εποχή όπου η εσωτερική πολιτική αλλά και ευρύτερα η ελληνική κοινωνία πολώνεται ανάμεσα σε τρικουπικούς και δηλιγιαννικούς.

Εξωτερική πολιτική

Η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας κατά το 19ο αιώνα είχε να αντιμετωπίσει μια πολυσύνθετη διεθνή πραγματικότητα, η οποία άλλαζε με ρυθμούς και με τρόπους που η μικρή

Ελλάδα δεν ήταν δυνατόν να παρακολουθήσει πάντα. Πολύ περισσότερο δεν μπορούσε να τη διαμορφώσει κατά τις επιθυμίες ή τα συμφέροντά της. Συνήθως αναγκαζόταν να υποκύψει στα σχέδια και τις επιλογές άλλων.

Στην ελληνική πολιτική ζωή το 19ο αιώνα η εξωτερική πολιτική αποτελούσε τον κύριο παράγοντα διαμόρφωσης της εσωτερικής πολιτικής. Γιατί η Ελλάδα δεν ξεφεύγει από την κηδεμονία των δυνάμεων, οι οποίες δεν έχαναν την ευκαιρία για να παρεμβαίνουν καθοριστικά στο πολίτευμα, τη διακυβέρνηση και στην πολιτική ζωή της χώρας. Το νέο κράτος περικλείει στο έδαφός του μέρος μόνο των επαναστατημένων του 1821 και φιλοξενεί πολύ μικρότερο τμήμα των ελληνορθόδοξων πληθυσμών εν γένει. Ο αλυτρωτισμός αποτελούσε τον κεντρικό πολιτικό άξονα του νέου κράτους και η απελευθέρωση των αλύτρωτων αδελφών εκλαμβάνόταν ως “φυσική επιταγή” και θρησκευτική υποχρέωση, ενώ τα θέματα της εξωτερικής πολιτικής κινητοποιούσαν συχνά πολύ κόσμο, ο οποίος δραστηριοποιούνταν υπέρ μιας έστω και ανέφικτης επεκτατικής πολιτικής. Τέλος, η εξωτερική πολιτική ήταν η λυδία λίθος για το θρόνο και τους πολιτικούς: μπορούσε να νομιμοποιήσει πρόσωπα, θεσμούς, ιδεολογίες και πρακτικές.

Αυτό που χαρακτηρίζει την ελληνική εξωτερική πολιτική του 19ου αιώνα είναι η απόσταση μεταξύ του επιθυμητού και του εφικτού. Η απόσταση ανάμεσα στο στόχο και την προετοιμασία για την επίτευξή του. Η απόσταση ανάμεσα στα όνειρα και στην πραγματικότητα. Πάνω από όλα η μεγάλη ιδέα που οι Έλληνες έχουν για τον εαυτό τους: Η μεγάλη ιδέα της καταγωγής τους, η μεγάλη ιδέα της αποστολής τους, η Μεγάλη Ιδέα που χαρακτήρισε την ελληνική εξωτερική πολιτική για τρία τέταρτα ενός πολυκύμαντου αιώνα.²

Για να παρακολουθήσει κανείς τα γεγονότα που σχετίζονται με την εξωτερική πολιτική, τις διπλωματικές κινήσεις, τις συνθήκες και τη στρατιωτική δράση, πρέπει να λαμβάνει υπόψη του πολλές άλλες πλευρές: Τους θεσμούς και το πολιτικό, το διπλωματικό και το νομικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσονται. Τα πρόσωπα και τους ρόλους που καλούνται να παίξουν. Το λόγο που αναπτύσσεται είτε με τα κείμενα είτε με τη δημόσια δράση γενικότερα.

Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα

Τα γεγονότα που σηματοδοτούν την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας από το 1833 ως το 1897 εντάσσονται σ’ ένα ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο: τη διάλυση των αυτοκρατοριών και τη δημιουργία των εθνικών κρατών. Το ελληνικό κράτος προσπαθεί να μεγαλώσει και να γίνει

² (Σημ. του επιμ.) Για τη Μεγάλη Ιδέα στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα βλ. ένα σχετικό άρθρο στην ιστοσελίδα: <http://www.archive.gr/modules.php?name=News&file=article&sid=8>.

σημαντικό, μια προσπάθεια που είχε συνήθως ως αποτέλεσμα την αποτυχία και ενίοτε τον εξευτελισμό και την πικρία. Οι κυριότεροι σταθμοί της πορείας του μέχρι το τέλος του αιώνα συνδέονται με τις εξελίξεις στο Ανατολικό Ζήτημα. Οι κρίσεις στις σχέσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τους γείτονες και τους υπηκόους της ανατροφοδότησαν τη δράση των Ελλήνων και τα αλυτρωτικά τους κινήματα. Εξάιρεση σ' αυτούς τους σταθμούς αποτελεί η Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα, καθώς σχεδόν δεν είχαν γνωρίσει την οθωμανική κυριαρχία, αλλά είχαν προσδεθεί στην ιστορία των ενδοευρωπαϊκών διαμαχών και της βρετανικής αυτοκρατορίας.

Στη διάρκεια της κρίσης των σχέσεων της Πύλης με τον Μεχμέτ Αλή (1840-41) απαντούν οι πρώτες εξεγέρσεις εναντίον της Πύλης στην Κρήτη και αλλού. Με τον Κριμαϊκό πόλεμο (1853-56) συνδέονται οι αλυσιδωτές εξεγέρσεις στην Ήπειρο, τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία (1854) και η πρώτη ελληνοτουρκική συνθήκη φιλίας στον Κανλιτζά (1855). Με την κάθοδο των Ρώσων ως την Ανδριανούπολη και την επακόλουθη συνθήκη του Βερολίνου (1878), η οποία καθιστούσε ανεξάρτητη ηγεμονία τη Βουλγαρία, συνδέεται η προσάρτηση της Θεσσαλίας στο ελληνικό βασίλειο. Η διστακτική ελληνική αντίδραση στην προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας στη Βουλγαρία οδηγεί στον “Ειρηνοπόλεμο” και τον αποκλεισμό του 1886.

Ο επίλογος γράφεται με την τελευταία Κρητική επανάσταση στα 1896-97 που οδήγησε στην αυτονομία της Κρήτης, ενώ έχει προηγηθεί η όξυνση του Αρμενικού ζητήματος και έχει ενταθεί η αντιπαράθεση Ελλήνων και Βουλγάρων στη Μακεδονία. Τα όποια κέρδη της ελληνικής διπλωματίας μέχρι το τέλος του αιώνα θα ξεχαστούν μέσα στην πικρία της συντριβής στον πόλεμο του 1897.

Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα

Η εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους συνοδεύτηκε από μια σειρά ρήξεων που διαπέρασαν συνολικά την ελληνική κοινωνία. Η οικοδόμηση ενός σύγχρονου (δυτικού τύπου) θεσμικού πλαισίου έθετε εκ των πραγμάτων το ζήτημα του εκσυγχρονισμού της κοινωνίας. Επρόκειτο για μια κοινωνία κατακερματισμένη σε πολλά σχετικά αυτόνομα διοικητικά, οικονομικά και κοινωνικοπολιτικά κέντρα εξουσίας. Η ενοποιητική και συγκεντρωτική λογική που χαρακτηρίζει το σύγχρονο αστικό κράτος απαιτεί την εφαρμογή νόμων και κανόνων κοινών για όλη την επικράτεια. Ωστόσο, η ομογενοποίηση του οικονομικού, κοινωνικού και πολιτικού πεδίου κάτω από το βάρος ενός αυστηρά συγκεντρωτικού κρατικού μηχανισμού σήμαινε στην ελληνική περίπτωση την αποδιοργάνωση των τοπικών και περιφερειακών κέντρων εξουσίας. Η

προοπτική αυτή δεν έπληττε μόνο τις τοπικές εξουσιαστικές ομάδες που παραδοσιακά ηγούνταν της ελληνικής κοινωνίας (προύχοντες, οπλαρχηγοί, κληρικοί). Ακόμη περισσότερο έθετε σε δοκιμασία τους βασικούς άξονες της κοινωνικής οργάνωσης (τοπικότητα, συγγένεια, θρησκεία). Η κατίσχυση του σύγχρονου θεσμικού πλαισίου που συνόδευσε την πολιτική ανεξαρτησία βρήκε ισχυρές κοινωνικές αντιστάσεις, ιδίως στον αγροτικό χώρο. Η ληστεία και οι τοπικές εμβέλειες ένοπλες εξεγέρσεις όπως και η ανάδειξη ενός λόγου που αναγνώριζε στις αλλαγές την έκπτωση των παραδοσιακών αξιών, συνιστούν διαφορετικές εκδοχές της αντίδρασης ενός σημαντικού (αριθμητικά και κοινωνικά) τμήματος της ελληνικής κοινωνίας. Με άλλα λόγια, η κοινωνική ένταση που επικρατεί στο μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα αποτελεί έκφραση της δυστροπίας στις αλλαγές. Η δυστροπία αυτή είναι μια από τις βασικές όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα.

Οι κοινωνικές εντάσεις υποδεικνύουν ταυτόχρονα το εύρος και τη σημασία των αλλαγών, οι οποίες έγιναν ιδιαίτερα αισθητές στα αστικά κέντρα. Αν ο αγροτικός χώρος αποτελούσε πηγή δυστροπίας και αντίστασης σε κάθε νεοτερισμό, οι πόλεις και ιδίως η πρωτεύουσα, η Αθήνα, αποτέλεσαν σε γενικές γραμμές νησίδες ρήξης με το παρελθόν. Η συγκρότηση του διοικητικού μηχανισμού οδήγησε στη σταδιακή διαμόρφωση μιας νεοφανούς και ταυτόχρονα πολυάριθμης κοινωνικής ομάδας, των δημόσιων υπαλλήλων. Η ανάπτυξη του δευτερογενούς και του τριτογενούς τομέα παραγωγής και η σταδιακή κατίσχυση της μισθωτής εργασίας διεύρυναν την παρουσία των μεσαίων στρωμάτων, ενώ δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση εργατικών στρωμάτων. Οι νέες αυτές κοινωνικές κατηγορίες ενστερνίζονταν καινούριες αξίες (ανάμεσα σε αυτές και την εγγραμματοσύνη), ενώ οργάνωναν την καθημερινότητά τους υιοθετώντας διαφορετικά (δυτικότερα) πρότυπα στην ενδυμασία, την κατοικία, τη διατροφή, την υγιεινή, τη μουσική, τη διασκέδαση και τις κοινωνικές εκδηλώσεις. Πρόκειται ασφαλώς για μια διαφορετική όψη της ελληνικής κοινωνίας.

Κοντολογίς, η ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα βίωσε μια θεμελιακή αντινομία, που σχηματικά θα μπορούσε να αποδοθεί ως συνύπαρξη παλιού και νέου, παραδοσιακού και σύγχρονου. Η αντινομία αυτή διαπερνά συνολικά την κοινωνία, την (ανα)διαμορφώνει και συνακόλουθα συνιστά το βασικό χαρακτηριστικό της. Υπό το πρίσμα αυτό, η δυστροπία και οι αντιστάσεις των παραδοσιακών ομάδων και συνολικά του αγροτικού χώρου δε συνιστούν εμμονή στο παλιό αλλά έναν από τους τρόπους προσαρμογής στο καινούριο.

Μια κοινωνία σε καθεστώς μετάβασης

Η αναγνώριση της ελληνικής ανεξαρτησίας, καρπός πολυετούς πολέμου, αποτέλεσε κορυφαίο γεγονός για την ελληνική κοινωνία. Πρόκειται για έναν ιστορικό σταθμό που

προκάλεσε σειρά ρήξεων με το παρελθόν. Η ριζική αλλαγή του πολιτικού πλαισίου (εθνικό κράτος), στο οποίο βρέθηκαν οι κάτοικοι του νεοσύστατου βασιλείου, και η πλειάδα των σύγχρονων -δυτικού τύπου- θεσμών, στη βάση των οποίων οργανώθηκε εκ νέου ο δημόσιος χώρος, εγκαινίασαν διαδικασίες για το μετασχηματισμό της κοινωνίας και τον επαναπροσδιορισμό των προσανατολισμών της. Ο μετασχηματισμός των κοινωνικών δομών στην κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού τους διαπερνά την ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα και τη χαρακτηρίζει: πρόκειται για κοινωνία σε καθεστώς μετάβασης. Πρόκειται για μια κοινωνία που αναδιαμορφώνεται. Αυτό σημαίνει ότι οι παλαιοί κοινωνικοί αρμοί και κατά κύριο λόγο η αυτονομία των κοινοτήτων, η τοπικότητα, τα δίκτυα αλληλεγγύης και αμοιβαιότητας που οργανώνονται γύρω από τη συγγένεια δοκιμάζονται και αποδιοργανώνονται από τη λειτουργία των συγκεντρωτικών μηχανισμών του σύγχρονου κράτους.

Οι μετασχηματισμοί αυτοί πυροδότησαν κοινωνικές εντάσεις και εκρήξεις που σημάδεψαν τις πρώτες δεκαετίες του ελληνικού κράτους. Ως τα μέσα του αιώνα ξέσπασαν δεκάδες τοπικού χαρακτήρα εξεγέρσεις, ενώ συστάθηκαν Εταιρείες κατά το πρότυπο της Φιλικής και εξυφάνθηκαν συνωμοσίες. Κοινή συνισταμένη των κινήσεων αυτών υπήρξε η δυστροπία στις διαδικασίες για τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας από κοινωνικές ομάδες που δυσκολεύονταν να παρακολουθήσουν τις αλλαγές που επέφερε η συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Από τη δεκαετία του 1850 οι αντιδράσεις αυτού του τύπου υποχωρούν. Η εξέλιξη αυτή φανερώνει τη σταδιακή κατίσχυση των μηχανισμών του σύγχρονου κράτους. Ακόμη περισσότερο υποδεικνύει ότι παρά το εύρος και τους γοργούς ρυθμούς των αλλαγών η ελληνική κοινωνία ανέπτυξε τρόπους προσαρμογής συμβατούς με τους προσανατολισμούς του εθνικού κράτους. Η καθολική αποδοχή της Μεγάλης Ιδέας, η οποία αποτέλεσε το βασικό συνεκτικό ιστό μιας κοινωνίας υποκείμενης σε κοινωνικές εντάσεις που παρουσιάζονται σε κάθε περίοδο μετάβασης, είναι ενδεικτική της προσαρμοστικότητας αυτής.

Πολιτισμός

Ο 19ος αιώνας είναι η περίοδος της συγκρότησης του ελληνικού κράτους. Αυτή η διαδικασία είναι αναπόσπαστα δεμένη με τη διαμόρφωση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Η εθνική ταυτότητα προσδιορίζεται από ένα σύνολο πολιτισμικών και πνευματικών στοιχείων, τα οποία χαρακτηρίζουν το αίσθημα της συμμετοχής στο εθνικό σύνολο και επιβεβαιώνουν τη συνοχή του. Κατά συνέπεια, τα θέματα του πολιτισμού αποτέλεσαν τα χρόνια αυτά πεδία συζητήσεων και αντιπαραθέσεων· η έκβασή τους αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα διακυβεύματα της περιόδου. Το γλωσσικό ζήτημα, οι αισθητικές και οι μορφολογικές κατευθύνσεις που θα έπαιρνε στην πορεία ανάπτυξή της η εγχώρια λογοτεχνία, η μορφή των

πόλεων με τις πολεοδομικές και τις αρχιτεκτονικές επιλογές που έπρεπε να γίνουν, το περιεχόμενο του θεάτρου και το ύφος της μουσικής δεν αντιμετωπίζονταν ως στενά αισθητικά και καλλιτεχνικά θέματα. Η τροπή που θα έπαιρναν τα πολιτισμικά ζητήματα σηματοδοτούσε τις κατευθύνσεις της γενικότερης πορείας της ελληνικής κοινωνίας. Γι' αυτό βλέπουμε παράγοντες της οικονομικής και της πολιτικής ζωής να είναι ενήμεροι και να παρεμβαίνουν με καίριο τρόπο στις συζητήσεις που αφορούσαν τον πολιτισμό. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του νομομαθούς, πολιτικού και διοικητή της Εθνικής Τράπεζας Παύλου Καλλιγά, ο οποίος συγγράφει ένα από τα πρώτα μυθιστορήματα που αναφέρεται στην πραγματικότητα του καιρού του και στα προβλήματα της ελληνική κοινωνίας, το *Θάνο Βλέκα*.

Ο διάλογος για τα θέματα του πολιτισμού σημαδεύτηκε από σκληρές διαμάχες. Η σημαντικότερη από αυτές διεξήχθη μεταξύ των διανοούμενων της Επτανησιακής και της Πρώτης Αθηναϊκής Σχολής. Οι βασικές επιλογές που είχαν γίνει ήδη από τη δεκαετία του 1820 τόσο από τον Κάλβο όσο και κυρίως από το Σολωμό στο επίπεδο της γλώσσας, των εκφραστικών μορφών και των πηγών έμπνευσης δε βρήκαν ανταπόκριση από τους ποιητές της πρωτεύουσας. Η περαιτέρω επεξεργασία της καθομιλουμένης έδωσε τη θέση της στην επικράτηση της καθαρεύουσας, που όσο περνούσε ο καιρός κατευθυνόταν όλο και περισσότερο προς την αρχαίζουσα. Το παράδειγμα του Σολωμού για αναζήτηση θεμάτων και εκφραστικών μορφών μέσα από τη γλώσσα των απλών ανθρώπων, από τα δημοτικά τραγούδια και τα έπη της κρητικής παράδοσης αποσιωπήθηκε ή κατακρίθηκε δημόσια. Οι κατηγορίες που απευθύνονταν στο ζακυνθινό ποιητή ήταν ότι παραμελούσε τα “κάλλη” της καθαρεύουσας, ενώ προσπαθούσε να εκφραστεί ποιητικά με ένα γλωσσικό όργανο αδόκιμο, τη δημώδη γλώσσα. Η ποιητική συμβολή του Σολωμού και γενικότερα της Επτανησιακής Σχολής παρέμεινε στο περιθώριο των αθηναϊκών αναζητήσεων στο μεγαλύτερο μέρος της περιόδου. Το κλίμα θα αλλάξει πολύ αργότερα με την εμφάνιση στα γράμματα του Κωστή Παλαμά. Με δύο κείμενά του (1886 και 1889) συμβάλλει στην αποκατάσταση των ποιητών της Επτανησιακής Σχολής, κυρίως του Σολωμού και του Κάλβου, και φυσικά του γλωσσικού τους οργάνου, της δημοτικής γλώσσας.

Η Επτανησιακή Σχολή

Η εποχή που ξεκινά με την Επανάσταση του 1821 θέτει εκ των πραγμάτων σε ένα νέο πλαίσιο τα λογοτεχνικά πράγματα του Ελληνισμού. Η πνευματική παραγωγή του νεοελληνικού Διαφωτισμού, οι διαμάχες νεοτεριστών και συντηρητικών και το πρόβλημα της επιλογής της γλώσσας που θα χρησιμοποιεί η λόγια παραγωγή καθορίζουν ακόμη ως ένα βαθμό το πνευματικό τοπίο. Επιπλέον, τα γεγονότα του Αγώνα κινητοποιούν συνειδήσεις, συγκινούν και ερεθίζουν την ευαισθησία νέων διανοούμενων που προέρχονται από τα αγγλοκρατούμενα πλέον

νησιά του Ιονίου. Διαμορφώνεται ένα πνευματικό ρεύμα που καταλήγει στη συμπύκνωση πολλών και διαφορετικών στοιχείων, όπως αυτά συναντώνται στο πολιτισμικό σταυροδρόμι των Επτανήσων.

Η παράδοση της κρητικής αναγέννησης του 17ου αιώνα και του Ερωτόκριτου, όπως αυτή μεταφέρθηκε στα Ιόνια νησιά από κρήτες μετανάστες μετά την κατάληψη της Κρήτης από τους Οθωμανούς, οι απηχήσεις του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού που φτάνουν εύκολα κάτω από το καθεστώς της βενετοκρατίας, οι πολιτικές εξελίξεις μετά τη Γαλλική Επανάσταση, ιδιαίτερα οι ιταλικές εκδοχές του φιλελευθερισμού και το κίνημα των καρμπονάρων και βέβαια οι πρώτες απηχήσεις της ρομαντικής ποίησης διαμορφώνουν τους ορίζοντες μιας νέας γενιάς ποιητών στις αρχές του 19ου αιώνα. Οι ποιητές της Επτανησιακής Σχολής γράφουν στην καθομιλουμένη, αντιτασσόμενοι στην αρχαϊζουσα και αποκαθαρμένη γλώσσα που επικράτησε στην Αθήνα. Συνθέτουν το γλωσσικό τους πρότυπο χρησιμοποιώντας στοιχεία τόσο από τη λόγια παράδοση όσο και από τη λαϊκή, τη δημώδη γλώσσα, ενώ τα θέματά τους αντλούνται από τους εθνικούς αγώνες αλλά και από σκηνές και προβλήματα της καθημερινής ζωής και των προσωπικών σχέσεων.

Ο Ζακυνθινός Ανδρέας Κάλβος (1792-1869) εκδίδει τις δέκα πρώτες ωδές του με τίτλο *Η λύρα* στη Γενεύη το 1824, ενώ δύο χρόνια αργότερα κυκλοφορούν, στο Λονδίνο αυτή τη φορά, άλλες δέκα ωδές με τίτλο *Λυρικά*. Την ίδια περίπου εποχή αρχίζει να γράφει στα ελληνικά ο Διονύσιος Σολωμός. Ο Σολωμός είναι ο σημαντικότερος εκπρόσωπος της Επτανησιακής Σχολής και επηρεάζει με το ποιητικό και το κριτικό του έργο αλλά και με τις γλωσσικές του επιλογές την πορεία των πνευματικών πραγμάτων του Ελληνισμού. Γύρω του διαμορφώνεται ένας κύκλος λογίων που συμμερίζονται τις ποιητικές και γλωσσικές του απόψεις: Ιούλιος Τυπάλδος, Γεώργιος Ρώμας, Σπύρος Μελισσηνός και άλλοι. Ένας από αυτούς, ο συγγραφέας και μεταφραστής Ιάκωβος Πολυλάς (1825-1896), εκδίδει το 1859 τα *Ευρισκόμενα* του Σολωμού, προτάσσοντας έναν εκτεταμένο πρόλογο, τα *Προλεγόμενα*. Η Κέρκυρα διαμορφώνεται ως ένα κέντρο πολιτισμικών και πνευματικών ζυμώσεων, στον αντίποδα των αναζητήσεων της Πρώτης Αθηναϊκής Σχολής που αναπτύσσεται την ίδια περίοδο.

Στην ίδια περίπου παράδοση αλλά με αρκετές διαφοροποιήσεις από τους υπόλοιπους εντάσσονται και οι Γεράσιμος Μαρκοράς (1826-1911) και Αριστοτέλης Βαλαωρίτης (1824-1879). Καλλιεργούν μια αφηγηματική ποιητική γραφή, με περισσότερο επικά παρά λυρικά χαρακτηριστικά. Ο Μαρκοράς γράφει τον *Όρκο* το 1875 εμπνευσμένος από την Κρητική επανάσταση της δεκαετίας του 1860. Ο Βαλαωρίτης συμμετέχει στο κίνημα για την ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα και εκλέγεται βουλευτής Λευκάδας αμέσως ύστερα από αυτή. Είναι ο κατεξοχήν ποιητής που αντλεί θέματα από την κλεφταρματολική παράδοση. Κάνοντας χρήση

τέτοιων στοιχείων και συμμετέχοντας στη μυθοποίηση της εικόνας των κλεφτών της Οθωμανικής περιόδου, έγραψε ποιήματα όπως «Κυρά Φροσύνη» (1859), «Αθανάσης Διάκος» και «Αστραπόγιαννος» (1867). Η σημαντικότερη αν και ανολοκλήρωτη σύνθεσή του είναι ο *Φωτεινός* που εκδόθηκε στα 1891, μετά το θάνατο του Βαλαωρίτη.

Η Πρώτη Αθηναϊκή Σχολή

Από τη δεκαετία του 1840 και μετά οι αθηναίοι ποιητές, σε αντίθεση με τους επτανήσιους, φαίνεται πως κατευθύνονται οριστικά προς την επιλογή της αρχαϊζουσας γλώσσας. Οι επιδράσεις των αδελφών Σούτσων και του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή στις γλωσσικές αντιλήψεις που επικρατούν και στο ποιητικό ύφος είναι εμφανείς. Από την άλλη, οι ποιητικοί διαγωνισμοί που ξεκινούν το 1851 εντείνουν αυτό το πνεύμα, στο βαθμό που αποκλείουν τη βράβευση ποιημάτων γραμμένων στη δημοτική. Το παράδειγμα του Κάλβου και του Σολωμού ξεχνιέται ή και κατακρίνεται δημόσια. Η εθνική ιδεολογία, ο αλυτρωτισμός και η Μεγάλη Ιδέα που προσδιορίζουν το πολιτικοκοινωνικό πλαίσιο της εποχής επιδρούν στην πορεία της ποίησης και γενικότερα των θεμάτων του πολιτισμού. Η προβολή και η λατρεία του αρχαιοελληνικού παρελθόντος ουσιαστικά επιβάλλουν τον εξαρχαϊσμό της γλώσσας. Παράλληλα επικρατούν τα τυπικά επαναλαμβανόμενα μοτίβα που χαρακτήρισαν μια γενιά ποιητών: η θλίψη, οι συμφορές, η απογοήτευση, η νύχτα, ο θάνατος και τα νεκροταφεία.

Ανοίγει πλέον ο δρόμος για τρεις ποιητές, βασικούς εκπροσώπους της Πρώτης Αθηναϊκής Σχολής και του ρομαντικού της κλίματος: του Αχιλλέα Παράσχου (1838-1895), του Δημήτριου Παπαρρηγόπουλου (1843-1873) και του Σπυρίδωνα Βασιλειάδη (1845-1874). Ο Παράσχος είναι ο κατεξοχήν ποιητής των αθηναϊκών κύκλων μετά τα μέσα του 19ου αιώνα και εκφράζει στο έργο του ένα βαρύ κλίμα πένθους και θανάτου. Πράγματι, οι αυτοκτονίες διανοούμενων ή οι θάνατοί τους σε νεαρή ηλικία, όπως συνέβη με τον Παπαρρηγόπουλο και το Βασιλειάδη, δείχνουν πως αυτή η ρομαντική άρνηση συνιστούσε μια διάχυτη στάση ζωής, η οποία ξεπερνούσε τις ποιητικές τους εμπνεύσεις. Ο Δ. Παπαρρηγόπουλος δημοσίευσε στα 1861 τις *Σκέψεις ενός ληστού ή η καταδίκη της κοινωνίας*, ένα πόνημα σκληρής κοινωνικής κριτικής. Επανερχεται το 1866 με την ποιητική συλλογή *Στόνοι* ενταγμένη στο γενικότερο κλίμα της απαισιοδοξίας. Ο Βασιλειάδης τον ίδιο χρόνο δημοσιεύει το *Εικόνες και κύματα*, διατηρώντας το ίδιο ακριβώς ύφος με τους προηγούμενους.

Τελευταίος σημαντικός ποιητής αυτής της σχολής είναι ο Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος (1856-1910). Δημοσιεύει το 1878 την ποιητική συλλογή *Τρυγόνες και έχιδναι*, που είναι και το μόνο ποιητικό του έργο που δημοσιεύει στην ελληνική γλώσσα. Λίγο αργότερα πηγαίνει στη Γαλλία όπου γράφει πλέον στη γαλλική γλώσσα με το όνομα Jean Moreas. Η προσπάθειά του

θα αποτελέσει την τελευταία αναλαμπή της Πρώτης Αθηναϊκής Σχολής και του ρομαντισμού, προτού η ανάδειξη της γενιάς του 1880 αλλάξει το λογοτεχνικό τοπίο στο σύνολό του.

Η Γενιά του 1880: Η Νέα Αθηναϊκή Σχολή

Το κλίμα του ρομαντισμού και του κλασικισμού, με τις εξάρσεις και τις στομφώδεις εκφράσεις, τη θεματολογία της απαισιοδοξίας και την καθαρεύουσα, αμφισβητήθηκε από ένα λογοτεχνικό ρεύμα που εξέφρασαν ορισμένοι νέοι ποιητές γύρω στα 1880. Πράγματι, εκείνη τη χρονιά εμφανίστηκαν τρεις σημαντικές ποιητικές συλλογές: οι *Γέλωτες* του Δημήτρη Κόκκου (1856-1891), οι *Ιστοί αράχνης* του Γεώργιου Δροσίνη (1859-1951) και οι *Στίχοι* του Νίκου Καμπά (1857-1932). Η ομάδα αυτή επανασυνδέεται με την παράδοση της Επτανησιακής Σχολής και συμβάλλει στην επανεκτίμηση της στάσης προγενέστερων λογίων, όπως αυτή του Γεώργιου Τερτσέτη και του Γ.Χ. Ζαλοκώστα που αντιτάχτηκαν περισσότερο ή λιγότερο στην κατίσχυση του αρχαϊσμού γράφοντας και στη δημόδη γλώσσα. Τα θέματά τους ήταν λιγότερο δραματικά, ξεπερνώντας τις μεγάλες στιγμές, τις μεγάλες απογοητεύσεις και την κατάθλιψη των προκατόχων τους. Αρχίζει να αναδύεται μια ποίηση που ασχολείται με την καθημερινή ζωή και με τον έρωτα ως πηγή χαράς και όχι ως μόνιμο φορέα απογοητεύσεων και αυτοκτονιών. Πρόκειται για μια από τις πιο χαρακτηριστικές στροφές τόσο στην τεχνική όσο και στις θεματικές επιλογές στην ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας. Σ' αυτή την εξέλιξη έπαιξαν ρόλο και οι απηγήσεις των νεότερων ευρωπαϊκών ρευμάτων του ρεαλισμού και αργότερα του συμβολισμού.

Ο Δροσίνης παρέμεινε και για τα επόμενα χρόνια ένας από τους πρωτοπόρους της γενιάς του. Κυκλοφόρησε τις συλλογές *Σταλακτίται* (1881) και *Ειδύλλια* (1884). Δύο άλλοι αξιόλογοι ποιητές της ομάδας ήταν ο Ιωάννης Πολέμης (1862-1924) και ο Γεώργιος Στρατήγης (1860-1938). Την ίδια περίοδο ο Γεώργιος Βιζυηνός (1849-1896) δίνει τη συλλογή *Ατθίδες άβραι* (1883), ενώ ξεκινά η ευθυμογραφική παραγωγή του Γεώργιου Σουρή, κυρίως μέσα από την εφημερίδα *Ρωμηός* που ο ίδιος εξέδιδε.

Η σημαντικότερη όμως προσωπικότητα της γενιάς του 1880 ήταν ο Κωστής Παλαμάς (1859-1943). Εμφανίστηκε στα γράμματα με τα *Τραγούδια της πατρίδος μου* το 1886. Ακολούθησαν ο *Ύμνος εις την Αθηνάν* (1888), *Τα μάτια της ψυχής μου* (1892) και η τελευταία συλλογή του στο πλαίσιο της περιόδου που εξετάζουμε εδώ ήταν οι *Ιάμβοι και ανάπαιστοι* (1897). Στα χρόνια αυτά ο Παλαμάς διαμορφώνει τη λογοτεχνική του προσωπικότητα που θα εκφραστεί με τις μεγάλες συνθέσεις του στις αρχές του 20ού αιώνα: το *Δωδεκάλογο του γύφτου* και τη *Φλογέρα του βασιλιά*. Μια από τις σημαντικότερες προσφορές του πέρα από την ποιητική του δημιουργία αποτέλεσε η κριτική του παραγωγή, μέσα από την οποία ανέδειξε το έργο του

Διονύσιου Σολωμού. Ο Παλαμάς με το σύνολο του έργου του αναδεικνύει τη δημοτική γλώσσα και συντείνει αποφασιστικά στην κατίσχυση νέων εκφραστικών και θεματολογικών επιλογών στην ελληνική ποίηση.

Αξιοσημείωτη τέλος υπήρξε η προσφορά δύο ακόμη λογοτεχνών, οι οποίοι παρότι κατοικούσαν στο εξωτερικό μοιράζονταν κοινές ανησυχίες με τους βασικούς εκπροσώπους της Νέας Αθηναϊκής Σχολής: του Αργύρη Εφταλιώτη (1849-1923) και του Αλέξανδρου Πάλλη (1851-1935).

Πεζογραφία

Κατά το 19ο αιώνα η σημασία της πεζογραφίας στη συνολική λογοτεχνική παραγωγή είναι μικρότερη από αυτή της ποίησης. Η ταύτιση του πεζού λόγου με τα αφηγήματα και τα συναξάρια που καταναλώνουν μαζικά τα λαϊκά στρώματα αλλά και μια επιφυλακτική στάση απέναντι στο νέο γαλλικό μυθιστόρημα συνέτειναν σε μια τάση απαξίωσης του πεζού λόγου. Παρόλα αυτά ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1830 γίνονται τα πρώτα βήματα για την ανάπτυξη της ελληνικής λόγιας πεζογραφίας. Αφού είχαν προηγηθεί ορισμένες μεταφράσεις ευρωπαϊκών πεζογραφημάτων, οι αδελφοί Σούτσοι δίνουν και εδώ την πρώτη ώθηση. Όπως συμβαίνει και στην ποίηση, η γλώσσα των πρώτων αυτών πεζογραφικών πρασπαθειών προσεγγίζει την καθαρεύουσα, χωρίς όμως αυτή να έχει πάρει ακόμα τα οριστικά χαρακτηριστικά της, πράγμα που συμβαίνει αργότερα προς τα μέσα του αιώνα.

Σημαντικό σταθμό στην πορεία του πεζού λόγου κατά το 19ο αιώνα αποτέλε ο *Θάνος Βλέκας* (1855) του Παύλου Καλλιγά (1814-1896). Πρόκειται για ένα από τα πρώτα πεζογραφήματα που αναφέρονται στα προβλήματα της σύγχρονης τους ζωής. Σε αυτό σχολιάζεται το ληστρικό φαινόμενο, το αγροτικό ζήτημα και τα αδιέξοδα στα οποία οδηγούν αυτά την κοινωνική και πολιτική ζωή του τόπου. Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η *Στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι*, έργο ανώνυμου συγγραφέα που δημοσιεύτηκε στη Βράιλα της Ρουμανίας το 1870-71. Ο Κωνσταντίνος Ράμφος όπως και ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης άντλησε θέματα από τον κλεφταρματολισμό της Οθωμανικής περιόδου και από την Επανάσταση του 1821. Σημαντικά ήταν τα μυθιστορήματά του *Κατσαντώνης* (1862), *Αι τελευταίαι ημέραι του Αλή Πασά* (1862) και *Ο Χαλέτ εφέντης* (1867-68). Επτανήσιος και με διαφοροποιημένες γλωσσικές επιλογές σε σχέση με τους αθηναίους πεζογράφους, ο Ανδρέας Λασκαράτος (1811-1900) πέρα από την ποιητική του παραγωγή μας δίνει δύο σημαντικά πεζογραφήματα: *Τα μυστήρια της Κεφαλονιάς* (1856) και το *Ιδού ο άνθρωπος* (1886). Για το πρώτο αντιμετώπισε τις αντιδράσεις της Εκκλησίας, οι οποίες έφτασαν μέχρι τον αφορισμό του.

Ο Εμμανουήλ Ροΐδης (1836-1904) με το ιστορικό του μυθιστόρημα *Η Πάπισσα Ιωάννα* που δημοσιεύτηκε στα 1866 αντιμετώπισε επίσης την αντίδραση συντηρητικών κύκλων και της Εκκλησίας. Ο Δημήτριος Βικέλας (1835-1908) εκδίδει το 1879 το *Λουκή Λάρα*, ένα μυθιστόρημα με περισσότερο προσωπικό τόνο και χωρίς ηρωικές υπερβάσεις, που μπορεί να θεωρηθεί προπομπός της πεζογραφικής παραγωγής της γενιάς του 1880. Η περίοδος της μετάβασης χαρακτηρίζεται από τα διηγήματα *Το αμάρτημα της μητρός μου* και *Ποίος ήταν ο φονεύς του αδελφού μου* που έγραψε ο Γεώργιος Βιζυηνός στα 1883 και *Μοσκόβ Σελήμ* το 1896. Παρά την εμμονή του στην καθαρεύουσα επισημαίνεται η αλλαγή θεματικών επιλογών που ανοίγει το δρόμο προς το νατουραλιστικό διήγημα της Νέας Αθηναϊκής Σχολής. Στη συνέχεια, ο Δροσίνης δίνει τα πρώτα πεζά του *Αγροτικάί επιστολαί*, 1882, *Τρεις ημέραι εν Τήνω*, 1883, *Διηγήματα και αναμνήσεις*, 1886, *Αμαρυλλίς*, 1886, ενώ ο Ροΐδης παρουσιάζει στα 1894 το διήγημα *Ψυχολογία συριανού συζύγου*.

Τέλος, μια ιδιαίτερη περίπτωση πεζογράφου αποτελεί ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης (1851-1911). Γεννημένος στη Σκιάθο ξεκινά με τρία ιστορικά μυθιστορήματα: *Η μετανάστις* (1879), *Οι έμποροι των εθνών* (1882) και *Η γυφτοπούλα* (1884). Αργότερα στρέφεται προς το διήγημα, το οποίο καλλιεργεί ως το θάνατό του. Ο λόγος του Παπαδιαμάντη διαπνέεται από ένα έντονο θρησκευτικό συναίσθημα. Η τεχνοτροπία, η θεματολογία και η γλώσσα του τον διαφοροποιούν από τους άλλους συγγραφείς της γενιάς του. Ο ίδιος κρατά μια στάση απομάκρυνσης από την επικαιρότητα και τα άμεσα ζητήματα που απασχόλησαν τον καιρό του.

Λογοτεχνικοί θεσμοί

Η ιδιαίτερη σημασία της ποίησης στην πνευματική ζωή του νεαρού ελληνικού κράτους φαίνεται και μέσα από τη διεξαγωγή ποιητικών διαγωνισμών.

Πράγματι, στις αρχές της δεκαετίας του 1850, ο ομογενής Αμβρόσιος Ράλλης, πλούσιος έμπορος στην Τεργέστη, πρότεινε και χρηματοδότησε τη θεσμοθέτηση του *Ράλλειου* ποιητικού διαγωνισμού, την πραγματοποίηση του οποίου ανέλαβε το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ένας από τους καταστατικούς όρους για τη βράβευση κάποιου ποιήματος ήταν η συγγραφή του στην καθαρεύουσα. Η ρύθμιση αυτή ως ένα βαθμό λειτούργησε ανασχετικά στην παραγωγή ποιημάτων στη δημοτική, ενώ η όλη διαδικασία προωθούσε την τεχνοτροπία και τις θεματικές επιλογές της Πρώτης Αθηναϊκής Σχολής. Από το 1862 αναλαμβάνει την ευθύνη του διαγωνισμού ο Επτανήσιος Ιωάννης Βουτσινάιος και καταργείται η ρητή απαγόρευση της δημοτικής. Τελευταία χρονιά λειτουργίας του *Βουτσινάιου* πλέον διαγωνισμού ήταν το 1877, λίγο πριν εμφανιστούν οι ποιητές του 1880. Αργότερα ξεκίνησε ο *Φιλαδέλφειος* διαγωνισμός,

όπου τα κριτήρια αξιολόγησης έχουν διαφοροποιηθεί σημαντικά. Χαρακτηριστικές ήταν οι βραβεύσεις σε αυτόν του Κώστα Κρυστάλλη (1868-1894) για τα *Αγροτικά* του το 1890 και τον *Τραγουδιστή του χωριού και της στάνης*, το 1892.

Στην ποίηση του Κρυστάλλη πέρα από τη χρήση της δημοτικής κυριαρχεί η αναζήτηση ενός αγροτικού ιδεώδους, όπου τα ήθη και τα έθιμα του χωριού αποτελούν πηγή έμπνευσης. Ηθογραφία, λαογραφικές αναζητήσεις και κοινοτισμός συνιστούν σημαντικές παραμέτρους μιας τάσης που με δυναμικό τρόπο εμφανίζεται στην ελληνική κοινωνία του τέλους του 19ου αιώνα. Σε γενικές γραμμές, η τάση αυτή συνιστά αντίδραση στον εκσυγχρονισμό των κοινωνικών δομών και τον εξευρωπαϊσμό των νοοτροπιών, προβάλλοντας την επιστροφή σε ένα εξειδικευμένο αγροτικό παρελθόν.

Τα λογοτεχνικά περιοδικά που κυκλοφόρησαν στην Αθήνα του 19ου αιώνα αποτέλεσαν ένα από τα βασικότερα πεδία συζήτησης αλλά και διαμάχης για τα πνευματικά και ιδεολογικά θέματα της εποχής. Μέσα από τις σελίδες της *Πανδώρας* (1850-1872), της *Ευτέρπης* (1850-1855), της *Εστίας* (1876-1895), του *Παρνασσού* (1877-1895) και άλλων περιοδικών που εκδόθηκαν τότε παρουσιάστηκαν ποιήματα και πεζά σε συνέχειες, βιβλιοκριτικές και κείμενα για την προοπτική των λογοτεχνικών πραγμάτων που σημάδεψαν τις εξελίξεις. Σημαντικό βήμα για την παρουσίαση των πρώτων εκπροσώπων της Νέας Αθηναϊκής Σχολής αποτέλεσαν και τα σατιρικά έντυπα *Ραμπαγάς* και *Μη χάνεσαι* που εξέδωσαν ο Κλεάνθης Τριαντάφυλλος (1850-1889) και ο Βλάσης Γαβριηλίδης (1848-1920), ο μετέπειτα εκδότης της εφημερίδας *Ακρόπολις*.

Την ίδια περίοδο ιδρύονται φιλολογικοί σύλλογοι κατά το παράδειγμα του *Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως*. Οι επιδιώξεις και η δράση τους αφορούσαν σε ένα επίπεδο τις διαμάχες γύρω από το γλωσσικό ζήτημα ή τις λογοτεχνικές τεχνοτροπίες, ενώ σε ένα άλλο επίπεδο αποσκοπούν στη διάδοση της ελληνικής παιδείας στο χώρο της οθωμανικής Ανατολής.

Ο Φιλολογικός Σύλλογος *Παρνασσός* ιδρύθηκε το 1865 και αποτέλεσε το κέντρο των πνευματικών αντιπαραθέσεων της εποχής μέσα από διαλέξεις, συζητήσεις αλλά και τη διοργάνωση δραματικού διαγωνισμού από το 1877.

Από την άλλη, ο *Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων* (1869) προήγε την άσκηση εκπαιδευτικής και πολιτισμικής επιρροής στους ομογενείς Έλληνες ως μια άλλη εκδοχή της υλοποίησης των αλυτρωτικών οραμάτων και της Μεγάλης Ιδέας, μια εκδοχή που λειτούργησε παραπληρωματικά στις σχετικές πολιτικές και στρατιωτικές επιδιώξεις.

Οι απαρχές του γλωσσικού ζητήματος³

Το ζήτημα της μορφής που θα έπαιρνε η ελληνική γλώσσα στα πρώτα χρόνια μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους είναι αρκετά σύνθετο, ενώ η προέλευσή του εντοπίζεται στη σχετική διαμάχη που είχε ξεσπάσει ήδη από τα προεπαναστατικά χρόνια. Πράγματι, στο πλαίσιο του κινήματος του νεοελληνικού Διαφωτισμού η συζήτηση ανάμεσα σε οπαδούς της επανάκαμψης στη χρήση της αρχαίας αττικής διαλέκτου από τη μια και της διαμόρφωσης μιας νεοελληνικής κοινής γλώσσας, κατανοητής από τα λαϊκά στρώματα, από την άλλη είχε μεγάλη ένταση και κατέληξε σε σκληρές διαμάχες. Η πρόταση του Κοραή, η λεγόμενη “μέση οδός” ανάμεσα στην αρχαίζουσα και στην καθομιλουμένη, επέλεγε ως βάση τη δεύτερη, αποκαθαρμένη όμως από ξένα στοιχεία και εμπλουτισμένη με λόγια στοιχεία.

Το πρόβλημα όμως που έπρεπε να αντιμετωπίσει το νέο κράτος ήταν αυτό της γλωσσικής ομογενοποίησης του χώρου και του πληθυσμού του. Υπήρχε η ανάγκη συγκρότησης μιας ενιαίας γλώσσας της διοίκησης, που θα χρησιμοποιείται από όλους τους εκφραστές των επίσημων θεσμών με τον ίδιο τρόπο στο σύνολο της επικράτειας. Η εξέλιξη αυτή ήταν απαραίτητη για τον ενιαίο τρόπο λειτουργίας των κρατικών θεσμών, της εκπαίδευσης, της δικαιοσύνης, του στρατού κτλ. Η καθομιλουμένη, η γλώσσα του λαού, η δημόδια, δεν ήταν μια ενιαία γλώσσα. Ουσιαστικά επρόκειτο για πολλές διαλέκτους, γεγονός που αποτέλεσε βασικό επιχείρημα των θιασωτών της καθαρεύουσας. Αυτή την πραγματικότητα παρουσίασε ανάγλυφα η *Βαβυλωνία* του Δημήτριου Βυζάντιου. Απέναντι στη γλωσσική αυτή ανομοιομορφία και στην αδυναμία μέχρι εκείνη την εποχή των υποστηρικτών της καθομιλουμένης να διαμορφώσουν έναν κοινά αποδεκτό και κατανοητό από όλους τύπο δημοτικής, υπερίσχυσε μια καθαρεύουσα, που προσέγγιζε όσο ήταν δυνατό την αρχαία ελληνική.

Το ρεύμα αυτό υπηρετήθηκε πιστά από τους διανοούμενους της Πρώτης Αθηναϊκής Σχολής. Παράλληλα, το Πανεπιστήμιο Αθηνών, η μέση εκπαίδευση και η διοικητική ιεραρχία διαμόρφωναν κοινωνικές κατηγορίες που συνέδεαν την καθαρεύουσα με την κοινωνική και μορφωτική τους υπεροχή. Η καθαρεύουσα

³ (Σημ. του επιμ.) Για το γλωσσικό ζήτημα στη νεοελληνική κοινωνία βλ. το άρθρο της Ζωής Κατάκη στην ιστοσελίδα: <http://www.archive.gr/modules.php?name=News&file=article&sid=42>. Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης ένα σύνολο άρθρων στην ιστοσελίδα: <http://abnet.agrino.org/htmls/Z/Z001.html>.

από όργανο για την πολιτική και πολιτισμική ενοποίηση του κράτους κατέστη στοιχείο κοινωνικής διαφοροποίησης. Αποτέλεσε τη γλώσσα της κοινωνικής και πνευματικής ηγεσίας του τόπου, έγινε ο γραπτός και επίσημος κώδικας επικοινωνίας, που ήταν όμως ελάχιστα κατανοητός από πλατύτερα στρώματα του πληθυσμού. Από την άλλη πλευρά δεν πρέπει να ξεχνά κανείς το ευρύτερο πνευματικό πλαίσιο μέσα και έξω από τη χώρα. Η κλασική Αρχαιότητα, της οποίας την κληρονομιά διεκδικούσαν οι Νεοέλληνες, αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα πολιτισμικά πρότυπα της εποχής. Από αυτήν αντλούσαν στοιχεία και αυτήν προσπαθούσαν να οικειοποιηθούν τα περισσότερα κοινωνικά και πνευματικά ρεύματα στο δυτικό κόσμο. Η επιλογή της αρχαϊζουσας ήταν περίπου αυτονόητη σε ένα τέτοιο πλαίσιο. Παράλληλα συνέβαλε στην υπεράσπιση ενός από τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, της καταγωγής των Νεοελλήνων από τους αρχαίους. Σε μια εποχή που οι θεωρίες του Φάλμεράγιερ αμφισβητούσαν αυτή τη θέση, πέρα από τις ιστοριογραφικές συμβολές, η γλωσσική καθημερινότητα της αρχαϊζουσας αποτελούσε ένα επιπλέον επιχείρημα.

Βέβαια, το έργο του Σολωμού αλλά και των άλλων επτανήσιων λογίων εκτός από την καλλιτεχνική του ποιότητα έθεσε τις βάσεις για ένα κοινό μοντέλο της δημοτικής. Στηριγμένοι σε αυτό οι διανοούμενοι της γενιάς του 1880 έκαναν εφικτή τη διαμόρφωση του “κανόνα” της δημοτικής, δηλαδή την οργάνωση σε ενιαίο γλωσσικό όργανο πέρα από τοπικές ή κοινωνικές ιδιαιτερότητες, των εκφραστικών εκείνων τύπων που γίνονταν ευρέως κατανοητοί και αποδεκτοί. Αυτό ήταν αποτέλεσμα μιας κοπιαστικής και πολύμορφης διαδικασίας που ξεκίνησε από την έκδοση του βιβλίου *Το ταξίδι μου* (1888) από το Γιάννη Ψυχάρη (1854-1929). Γλωσσολόγος με λαμπρή καριέρα στο Πανεπιστήμιο του Παρισιού, δεν μπορούσε να ανεχθεί την κατίσχυση μιας γλώσσας ακατανόητης από τη μεγάλη μάζα του πληθυσμού. Παράλληλα θεωρούσε αστήριχτο το επιχείρημα πως στη γλώσσα του λαού δεν είναι δυνατό να εκφραστούν σημαντικές έννοιες. Με το *Ταξίδι* του απέδειξε πως πολύ σημαντικοί προβληματισμοί ήταν δυνατό να γραφούν και στη δημοτική. Εκείνο που έμενε ήταν η διαμόρφωσή της ως ενιαίας γλώσσας, εγχείρημα που ανέλαβε μια μεγάλη ομάδα ανθρώπων που συντάχτηκαν με το κίνημα του δημοτικισμού με πρωτοπόρο τον Κωστή Παλαμά.

1.2. Η ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ (1897-1922)

Εσωτερική πολιτική

Κατά την περίοδο 1897-1922 σημαντικότερα γεγονότα και βαρύνουσες εξελίξεις επιδρούν με τρόπο καθοριστικό στην πορεία της Ελλάδας και συντελούν αποφασιστικά στη διαμόρφωσή της ως σύγχρονου κράτους. Περίοδος θεαματικών αλλαγών, βαρυσήμαντων επιλογών, οξύτατων κρίσεων, μιας δεκάχρονης πολεμικής περιπέτειας, η οποία καταλήγει τόσο στην εδαφική επέκταση όσο και στη δραματική κατάληξη της Μικρασιατικής Εκστρατείας και κατατείνει στη διαμόρφωση μιας Ελλάδας ριζικά διαφορετικής από το παρελθόν.

Η περίοδος ανοίγει με ένα γεγονός-σταθμό: την ήττα στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Η ήττα εκλήφθη ως τεράστιο πλήγμα, προκαλώντας καθολική απογοήτευση καθώς και αμφισβήτηση του κράτους και των δομών λειτουργίας του, του παραδοσιακού πολιτικού κόσμου και της βασιλικής δυναστείας ως προς την αποτελεσματικότητά τους στη διαχείριση των εθνικών θεμάτων. Η ηττοπαθής διάθεση και το αίσθημα της “ντροπής” εντάθηκαν ακόμα περισσότερο και από την επιβολή της Επιτροπής του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου, η οποία θα επιστατούσε στην καταβολή της πολεμικής αποζημίωσης στην Τουρκία, καθώς και στη διευθέτηση του συνολικού δημόσιου χρέους, αποτέλεσμα της πτώχευσης της χώρας το 1893. Οικονομική λοιπόν και εθνική κρίση, δηλαδή διπλή αποτυχία, τόσο στην οικονομική όσο και την αλτρωτική πολιτική δημιουργούν κλίμα απαισιοδοξίας και ενδοσκόπησης. Ως το 1909

τίποτα δεν αλλάζει. Στην εξουσία εναλλάσσονταν δύο κόμματα: το τρικουπικό με αρχηγό το Γεώργιο Θεοτόκη και το δηλιγιαννικό με αρχηγό τον ίδιο το Θεόδωρο Δηλιγιάννη και, μετά τη δολοφονία του το 1905, τους διαδόχους του, Δημήτριο Ράλλη και Κυριακούλη Μαυρομιχάλη, ηγέτες δύο διαφορετικών κομμάτων, καταγόμενων όμως από το δηλιγιαννικό κόμμα. Καμιά ιδιαίτερη πρόοδος δε σημειώθηκε εκτός από τις κάποιες ανορθωτικές, κυρίως στον οικονομικό τομέα, προσπάθειες των κυβερνήσεων Θεοτόκη. Αντίθετα, η ολοένα αυξανόμενη οικονομική κρίση και η δυσπραγία κοινωνικών ομάδων, η συνεχής αποκάλυψη των αδυναμιών του παλιού πολιτικού κατεστημένου προκαλούν εντεινόμενη δυσαρέσκεια και δημιουργούν συνθήκες για την ανάπτυξη αντίδρασης.

Το 1909, έτος της εκδήλωσης του Κινήματος στο Γουδί, προσλαμβάνεται ως τομή στην περιοδολόγηση της ελληνικής ιστορίας σηματοδοτώντας την αρχή μιας δεκάχρονης περιόδου (1910-20) προόδου και συγκρότησης της Ελλάδας ως σύγχρονου κράτους. Ταυτίζεται με την άνοδο των μεσαίων αστικών στρωμάτων, τα οποία, ενισχυμένα από τις οικονομικές εξελίξεις των τελευταίων ετών του 19ου αιώνα, διεκδικούν έναντι της παλιάς, πολιτικής, αστικής ολιγαρχίας την πολιτική τους εκπροσώπηση και τη δημιουργία των θεσμικών εκείνων προϋποθέσεων που θα διευκόλυναν την οικονομική τους δραστηριότητα. Ηγετική φυσιογνωμία θα αναδειχθεί ο κρητικός πολιτικός Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος θα εκπροσωπήσει την προσπάθεια για καπιταλιστικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας και την οργάνωση ενός κράτους στα πρότυπα των δυτικών δημοκρατιών. Ο αστικός εκσυγχρονισμός που θα επιχειρήσει ο Βενιζέλος θα συνοδοιπορήσει σε αγαστή σύμπνοια με την εθνική ολοκλήρωση, στην εκδοχή του αλυτρωτισμού και της ενσωμάτωσης των Νέων Χωρών και των κατοίκων τους στο εθνικό κράτος. Οι δυο αυτοί στόχοι, ο οικονομικός και πολιτικός εκσυγχρονισμός από τη μια και η μαχητική επιδίωξη της Μεγάλης Ιδέας στη συγκυρία του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου από την άλλη, αποτελούν το περιεχόμενο του βενιζελισμού.

Απέναντί του στάθηκε ο αντιβενιζελισμός, αντιδρώντας ταυτόχρονα στον αστικό εκσυγχρονισμό και στον αλυτρωτισμό. Η συνολικότερη κοινωνική και πολιτική αντίθεση ανάμεσα τόσο σε κοινωνικές ομάδες όσο και στους παλιούς και νέους πληθυσμούς, που ενσωματώθηκαν με την εδαφική επέκταση ως αποτέλεσμα των βαλκανικών νικών, θα συγκεκριμενοποιηθεί στη σύγκρουση ανάμεσα στον πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο και το βασιλιά Κωνσταντίνο Α΄ για τη θέση της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Θα πάρει διαστάσεις Εθνικού Διχασμού, που κορυφώθηκε τα χρόνια 1915-17 με τη δημιουργία δύο ελληνικών κρατών, ένα αντιβενιζελικό στο γεωγραφικό χώρο της Παλαιάς Ελλάδας κι ένα βενιζελικό στο γεωγραφικό χώρο των Νέων Χωρών.

Τα χρόνια 1917-20, κατά τη δεύτερη φάση της βενιζελικής εξουσίας, συνεχίζεται η εκσυγχρονιστική προσπάθεια που είχε εγκαινιαστεί την περίοδο 1910-15 και είχε ανακοπεί από τις εξελίξεις του Διχασμού και του πολέμου.

Στις εκλογές του 1920, μεσούσης της Μικρασιατικής Εκστρατείας, οι κουρασμένοι από τη δεκάχρονη πολεμική περιπέτεια Έλληνες καταψήφισαν τους φιλελεύθερους. Οι αντιβενιζελικοί παρά τις προεκλογικές εξαγγελίες τους συνέχισαν το μικρασιατικό πόλεμο, επαναφέροντας στο θρόνο τον ανεπιθύμητο στους δυτικούς συμμάχους Κωνσταντίνο. Το γεγονός αυτό έδωσε στους συμμάχους και το πρόσχημα να εγκαταλείψουν την Ελλάδα στη Μικρά Ασία, καθώς τα συμφέροντά τους υπαγόρευαν πλέον την ενίσχυση του Κεμάλ. Κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής κυρίαρχες είναι οι εξωτερικές εξελίξεις. Μέσα στο διαφορετικό πλέον διεθνή συσχετισμό δυνάμεων, που καθιστούσε δυνατή τη διάψευση των ελληνικών επιδιώξεων στη Μικρά Ασία, λανθασμένες στρατιωτικές επιλογές και η οικονομική εξάντληση επέφεραν μια ακόμη οδυνηρότερη Καταστροφή το καλοκαίρι του 1922, ξεριζώνοντας τους ελληνικούς πληθυσμούς της Ανατολής από τις κοιτίδες τους και καθιστώντας τους πρόσφυγες στην Ελλάδα.

Μετά την κατάρρευση του μετώπου η κατάσταση στην Ελλάδα είναι τραγική. Τα πλήθη των προσφύγων και οι στρατιώτες κατακλύζουν τη χώρα. Μια ομάδα αξιωματικών με επικεφαλής το Νικόλαο Πλαστήρα καταλαμβάνει την εξουσία, επιδιώκοντας κυρίως μια κάθαρση για την εθνική τραγωδία. Πρόκειται για την “Επανάσταση του 1922”. Σε αυτή τη λογική έγινε η δίκη των έξι πρωταιτίων της Καταστροφής, που οδήγησε στη θανατική τους καταδίκη, γεγονός που επιδείνωσε το βαρύ κλίμα της εποχής.

Εξωτερική πολιτική

Η περίοδος 1897-1922 ξεκινά με το τέλος του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897 για να τελειώσει με τη Μικρασιατική Καταστροφή και τον ξεριζωμό των ελληνικών κοινοτήτων της οθωμανικής Ανατολής.

Είναι ίσως η κρισιμότερη περίοδος για την ελληνική εξωτερική πολιτική και την ικανοποίηση των εθνικών διεκδικήσεων, όπως αυτές είχαν διαμορφωθεί στο πλαίσιο του αλτρωτισμού και του οράματος της Μεγάλης Ιδέας που αναδείχθηκαν σε κεντρικά στοιχεία της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας ήδη από τις απαρχές της συγκρότησης του ελληνικού κράτους. Η αλτρωτική πολιτική δοκιμάστηκε σε όλη τη διάρκεια της περιόδου αυτής, άλλοτε με επιτυχία όπως συνέβη στη διάρκεια των δύο Βαλκανικών (1912-13, 1913) και του Α΄

Παγκόσμιου Πολέμου και άλλοτε με καταστροφικά αποτελέσματα όπως συνέβη με τις επιχειρήσεις του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία (1919-1922).

Πρόκειται ταυτόχρονα για την εποχή ανάπτυξης των βαλκανικών εθνικισμών που ανταγωνιστικοί μεταξύ τους διεκδίκησαν τις ίδιες περιοχές και προσπάθησαν να εξασφαλίσουν επικράτειες που θα επέτρεπαν τη βιωσιμότητα και την ανάπτυξη των εθνικών κρατών τους. Τα βαλκανικά κράτη αναμετρήθηκαν στους Βαλκανικούς Πολέμους τόσο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία όσο και μεταξύ τους για την προσάρτηση εδαφών και πληθυσμών σ' έναν ευαίσθητο χώρο, όπου συγκατοικούσαν πληθυσμιακές ομάδες με διαφορετική πολιτισμική ταυτότητα και αδιαμόρφωτη συχνά εθνική συνείδηση.

Οι νικηφόροι Βαλκανικοί Πόλεμοι (Α' και Β') προσέδωσαν στην Ελλάδα τα εδάφη της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Κρήτης και την κυριαρχία στα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου.

Η ελληνική εξωτερική πολιτική της περιόδου σφραγίστηκε από την προσωπικότητα και τους χειρισμούς του Ελευθέριου Βενιζέλου. Ο κρητικός πολιτικός υποστήριξε με πάθος την επέκταση της Ελλάδας, στο πλαίσιο της τότε συγκυρίας και σε πρόσδεση με τις δημοκρατικές χώρες της Δυτικής Ευρώπης και κυρίως την Αγγλία.

Ο άλλος παράγοντας που συνέβαλε στη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής της εποχής ήταν ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, ο οποίος υποστήριζε την ουδετερότητα της Ελλάδας, ευνοϊκή προς τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες, λόγω συγγενειών πραγματικών και πολιτικοϊδεολογικών με αυτές. Γύρω του συσπειρώθηκαν όσοι διαφωνούσαν με τη βενιζελική πολιτική στο σύνολό της, αντιδρώντας ταυτόχρονα και στις εσωτερικές κοινωνικοπολιτικές μεταρρυθμίσεις που εισηγούνταν ο Βενιζέλος. Η οξύτατη διαφωνία πρωθυπουργού και βασιλιά οδήγησε στον Εθνικό Διχασμό που έληξε με την επικράτηση των βενιζελικών και την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό των Αγγλογάλλων.

Στη διάρκεια του Α' Παγκόσμιου Πολέμου και εν μέσω του αποικιακού ανταγωνισμού των Μεγάλων Δυνάμεων στο χώρο της Βαλκανικής και της Ανατολικής Μεσογείου γενικότερα, η Ελλάδα προσπάθησε να επιτύχει τα μεγαλύτερα δυνατά κέρδη από την καταρρέουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία. Αναλήφθηκε τότε η Μικρασιατική Εκστρατεία στην προσπάθεια της Ελλάδας, ως συμμάχου των νικητριών Δυνάμεων και μέλους της Συνδιάσκεψης της Ειρήνης, να εκπληρώσει τις επιδιώξεις της.

Με τη βραχύβια συνθήκη των Σεβρών η Ελλάδα απέκτησε για λίγο τη μεγαλύτερη έκτασή της, κερδίζοντας τα Δωδεκάνησα, τη Θράκη και μια ζώνη στη δυτική Μικρά Ασία γύρω από τη Σμύρνη. Η “Μεγάλη Ελλάδα των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών” στάθηκε για ένα ελάχιστο διάστημα πραγματικότητα. Ο ανταγωνισμός όμως των συμφερόντων των δυτικών συμμάχων και η μεταστροφή της ανατολικής πολιτικής τους, σε συνδυασμό με την πολιτική αλλαγή του Νοεμβρίου του 1920 που έφερε και πάλι στην εξουσία τον ανεπιθύμητο στους συμμάχους Κωνσταντίνο, ανέστρεψαν την πραγματικότητα αυτή. Το εγχείρημα της Μικρασιατικής Εκστρατείας κατέληξε στην οριστική αποχώρηση του ελληνικού στοιχείου από τις εστίες του στη Θράκη, τον Πόντο και τη Μικρά Ασία.

Από την “Ελλάδα των Σεβρών” παρέμεινε μόνο η δυτική Θράκη και η κατοχυρωμένη κυριαρχία στα νησιά του Αιγαίου. Συνολικά, στη δεκαετία 1912-22 η Ελλάδα διπλασίασε την έκταση και τον πληθυσμό της αποκτώντας τα οριστικά της σύνορα πλην των Δωδεκανήσων, τα οποία θα μείνουν στην ιταλική κυριαρχία ως το τέλος του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Την ίδια εποχή και οι άλλες εθνικές διεκδικήσεις, η Βόρειος Ήπειρος και η Κύπρος, θα αποτελέσουν αντικείμενο διαπραγμάτευσης, για να χαθεί τότε οριστικά η πιθανότητα συμπερίληψής τους στο ελληνικό κράτος.

Από την επόμενη περίοδο, του Μεσοπολέμου, η ελληνική εξωτερική πολιτική θα μεταστραφεί ολοκληρωτικά, εγκαταλείποντας κάθε μεγαλοϊδεατική βλέψη και θέτοντας ως στόχο την καλή γειτονία με την Τουρκία και τα άλλα βαλκανικά κράτη και την προάσπιση του εθνικού εδάφους από κάθε επιβουλή.

Η έξοδος

Στις 27 Αυγούστου/9 Σεπτεμβρίου ο τουρκικός στρατός μπήκε στη Σμύρνη. Η πόλη ήταν γεμάτη από ελληνικούς πληθυσμούς, οι οποίοι είχαν καταφύγει εκεί από τα ενδότερα με την κατάρρευση του μετώπου. Οι τελευταίες μέρες πέρασαν μέσα σε εφιαλτική αγωνία για την τύχη τους. Ο ελληνικός στρατός έφτανε κι αυτός

στη Σμύρνη συνταγμένος ή μη. Ο Αριστείδης Στεργιάδης είχε εγκαταλείψει την πόλη στις 25 Αυγούστου με αγγλικό πλοίο, ενώ την ίδια μέρα η Σμύρνη άδειαζε και από τους τελευταίους υπάλληλους, εκπροσώπους του ελληνικού κράτους.

Η πόλη παραδόθηκε στις φλόγες και ο ελληνικός και ο αρμένικος πληθυσμός στη σφαγή. Απίστευτες σκηνές εκτυλίχτηκαν στην προκουμαία της Σμύρνης, όπου τα πλήθη συνέρρεαν κυνηγημένα από τους τσέτες και τη φωτιά ελπίζοντας στη σωτηρία τους. Ανάμεσα στα θύματα ήταν και ο μητροπολίτης Χρυσόστομος, ο οποίος, αρνούμενος να εγκαταλείψει το ποίμνιό του όπως του προτάθηκε, κακοποιήθηκε και θανατώθηκε από το φανατισμένο τουρκικό όχλο.

Η πυρπόληση, η σφαγή και η αιχμαλωσία ήταν η τύχη των ελληνικών πληθυσμών και στη χερσόνησο της Ερυθραίας, στις Κυδωνίες και στην περιοχή της Προποντίδας. Οι άντρες μεταφέρθηκαν σε στρατόπεδα στο εσωτερικό, ενώ κάποτε και γυναικόπαιδα ακολούθησαν ανάλογη πορεία προς την ενδοχώρα. Με την κατάρρευση του μετώπου αποφασίστηκε η άμεση εκδίωξη των Ελλήνων του Πόντου. Οι Πόντιοι πήγαιναν όπως όπως στην Κωνσταντινούπολη, απ' όπου ύστερα περνούσαν στην Ελλάδα.

Από την ανατολική Θράκη ο ελληνικός πληθυσμός αποχώρησε μετά την υπογραφή της ανακωχής των Μουδανιών, από τον Οκτώβριο του 1922, ακολουθώντας τα ελληνικά στρατεύματα που επίσης αποχωρούσαν. Με πλοία μεταφέρθηκαν οι περισσότεροι από τους Έλληνες και της ανατολικής Θράκης, ενώ άλλοι χρησιμοποίησαν το οδικό δίκτυο των διαβάσεων του Έβρου, μεταφέροντας με υποζύγια και βοϊδάμαξες ό,τι μπορούσαν από την κινητή περιουσία τους. Λίγες μέρες αργότερα ακολούθησαν και οι Έλληνες της χερσονήσου της Καλλιπόλης.

Τέλος, με τη συνθήκη της Ανταλλαγής, που υπογράφηκε στις 30 Ιανουαρίου 1923 στη Λοζάνη, μετακινήθηκαν προς την Ελλάδα και οι τελευταίοι Έλληνες από όλα τα σημεία της Μικράς Ασίας. Εξαιρέθηκαν μόνον οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης και των νησιών Ίμβρου και Τενέδου, όπως και οι μουσουλμάνοι της δυτικής Θράκης. Εκκρεμές όμως έμενε το ζήτημα της αποζημίωσης των περιουσιών των προσφύγων.

Κοινωνία

Η περίοδος 1897-1922 χαρακτηρίζεται από σημαντικές τομές που διαπερνούν την ελληνική κοινωνία. Το μικρό βασίλειο του 19ου αιώνα αποκτά τα σημερινά του περίπου σύνορα.

Η εδαφική επέκταση συνοδεύεται από μια σειρά μεταρρυθμίσεις στον κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό και πολιτιστικό τομέα, οι οποίες σημειώνονται μετά το κίνημα στο Γουδί και εκφράζονται πολιτικά από τη βενιζελική παράταξη εξουσίας. Στο πλαίσιο αυτών των

εξελίξεων δημιουργήθηκε το κοινωνικό ρήγμα, το οποίο εκδηλώθηκε με τον Εθνικό Διχασμό, την εποχή που η χώρα εισερχόταν στο στρόβιλο του διεθνούς ανταγωνισμού και του Μεγάλου Πολέμου. Οι αποκλίνουσες επιλογές για τη θέση της χώρας στο διεθνές πεδίο αντανακλούν σε τελική ανάλυση διαφορετικές λογικές στην πορεία ανάπτυξης των δομών της ελληνικής κοινωνίας.

Στα χρόνια που εξετάζουμε ο πληθυσμός και η έκταση της χώρας σχεδόν διπλασιάζονται. Παράλληλα, παρατηρούνται σημαντικές μετακινήσεις ανθρώπων. Αφενός στις αρχές του αιώνα υπήρξε ένα μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα κυρίως προς τις Ηνωμένες Πολιτείες. Αφετέρου υπήρξε μια κίνηση προς το εσωτερικό, με την έλευση ελλήνων προσφύγων από τις περιοχές όπου διεξάγονταν πολεμικές επιχειρήσεις ή από άλλες που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο ξένων δυνάμεων.

Ο αγροτικός τομέας απασχολεί το μεγαλύτερο μέρος του εργατικού δυναμικού της χώρας. Στο πλαίσιο του εμφανίζεται το θεσσαλικό ζήτημα, που εξελίχθηκε στη σημαντικότερη κοινωνική κινητοποίηση της περιόδου με τις εξεγέρσεις της πρώτης δεκαετίας του αιώνα. Για τη λύση του αλλά και την υπέρβαση αντίστοιχων προβλημάτων που δημιούργησε η παρουσία προσφύγων και ακτημόνων στα νέα εδάφη πραγματοποιήθηκε η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917. Στην ίδια κατεύθυνση έγιναν μια σειρά από θεσμικές καινοτομίες στον αγροτικό τομέα, όπως η ίδρυση αγροτικών συνεταιρισμών και Υπουργείου Γεωργίας.

Η ανάπτυξη των αστικών κέντρων προχωρά με γρήγορους ρυθμούς, αυξάνεται ο πληθυσμός τους όπως επίσης και οι δραστηριότητες που διεκπεραιώνονται στο εσωτερικό τους. Νέες μεγάλες πόλεις με παράδοση στον οικονομικό και πολιτιστικό τομέα όπως η Θεσσαλονίκη, τα Γιάννενα και η Καβάλα ενσωματώνονται στην ελληνική επικράτεια. Στις πόλεις συσσωρεύονται εσωτερικοί μετανάστες που συγκροτούν τα πρώτα εργατικά στρώματα. Υπάρχει σημαντικό πρόβλημα ανεργίας, στέγασης και συνθηκών υγιεινής και κάποιες ομάδες από αυτούς ζουν στο περιθώριο των δραστηριοτήτων της πόλης. Μετά το 1910 έχουμε την ανάπτυξη των πρώτων μορφών του εργατικού κινήματος, ενώ από την πλευρά του κράτους θεσπίζεται για πρώτη φορά προστατευτική κοινωνική πολιτική. Διάφορα παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα, μικροεπιχειρηματιών και χαμηλόβαθμων δημόσιων υπαλλήλων εξακολουθούν να αναπαράγονται

Την ίδια στιγμή, με όλες τις πολεμικές περιπέτειες και τις εσωτερικές κρίσεις, η Αθήνα κινείται και αυτή με τη σειρά της στο κλίμα της belle époque. Μια νέα επιχειρηματική αστική τάξη αναπτύσσεται, που τείνει να παραμερίσει τα από παλαιότερα συγκροτημένα ανώτερα αστικά στρώματα, τα παλιά “τζάκια”, που σχετίζονταν άμεσα με τις κρατικές λειτουργίες.

Πολύ έντονος κατά την περίοδο αυτή ήταν ο αγώνας των δημοτικιστών για την καθιέρωση της δημοτικής, ο οποίος επέφερε πολύ μεγάλη διαμάχη ανάμεσα σ' αυτούς και τους οπαδούς της καθαρεύουσας. Η διαμάχη αυτή πήρε και βίαιη μορφή, όπως συνέβη με τα Ευαγγελιακά και τα Ορεστειακά. Ο δημοτικισμός διευκόλυνε την εξάπλωση ποικίλων ιδεών και συνέδεσε τους σοσιαλιστές διανοούμενους με τη βενιζελική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.

Στο επίπεδο της άσκησης της πολιτικής και της ιδεολογίας, εμφανίζεται μια ομάδα νέων επιστημόνων που επιδίωκαν ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις και ονομάστηκαν “Ομάδα των Κοινωνιολόγων”. Την ίδια εποχή ο Γεώργιος Σκληρός με το έργο του *Το Κοινωνικό μας Ζήτημα* θέτει τις βάσεις για μια μαρξιστική θεωρητική προσέγγιση της ελληνικής κοινωνίας. Για πρώτη φορά επίσης αρθρώνεται στην Ελλάδα αντιμοναρχικός λόγος και προτάσσεται η προοπτική αβασίλευτου δημοκρατικού πολιτεύματος. Εποχή μετάβασης και ως προς τις διεκδικήσεις των γυναικών, σημειώνει την εξέλιξη από αιτήματα για συμμετοχή στην εκπαίδευση και την εργασία σε διεκδίκηση πολιτικής συμμετοχής.

Την ίδια εποχή έξω από το εθνικό κέντρο οι ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής Ανατολής αλλά και η ελληνική διασπορά ζουν και αναπτύσσονται παράλληλα με την ελλαδική πραγματικότητα, μέχρι βέβαια τα δραματικά γεγονότα του τέλους της περιόδου να ανατρέψουν καταστάσεις χρόνων.

Το Γλωσσικό ζήτημα

Κεντρικό ιδεολογικό ζήτημα της ελληνικής κοινωνίας σε αυτή την περίοδο είναι το γλωσσικό, δηλαδή ο αγώνας για την καθιέρωση της δημοτικής, αίτημα που τώρα θα συνοδοιπορήσει με αιτήματα εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και γενικότερης αναγέννησης και ανακαίνισης.

Ηγετική μορφή του κινήματος του δημοτικισμού έχει ήδη αναδειχτεί ο Γιάννης Ψυχάρης, ενώ το έργο του *Το Ταξίδι μου* έγινε το μανιφέστο του δημοτικισμού, σταθμός στο γλωσσικό ζήτημα και αφετηρία της γένεσης μιας λογοτεχνίας βασισμένης στη λαϊκή γλώσσα. Στην αρχή της περιόδου δυο επεισόδια καταδεικνύουν το μέγεθος της αντίδρασης, πολιτικής και πνευματικής, απέναντι στο δημοτικισμό. Το 1901 δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα Ακρόπολις η μετάφραση του Ευαγγελίου στη δημοτική από τον Αλέξανδρο Πάλλη, ενώ παράλληλα πραγματοποιούνταν μια άλλη μετάφραση των ευαγγελίων με πρωτοβουλία της βασίλισσας Όλγας. Φοιτητικές κινητοποιήσεις ξέσπασαν για την υπεράσπιση της καθαρεύουσας, υποκινημένες από όσους διαφωνούσαν με τη μετάφραση και διέβλεπαν εθνικό κίνδυνο από το σλαβισμό. Είναι τα

λεγόμενα “Ευαγγελιακά”. Το 1903 νέα επεισόδια ξέσπασαν, τα “Όρεστειακά”, υποκινημένα από το Γεώργιο Μιστριώτη και άλλους συντηρητικούς διανοούμενους για να αποτραπεί το ανέβασμα της *Όρέστειας* στο Βασιλικό Θέατρο σε μετάφραση του καθηγητή Σωτηριάδη, σε μια γλώσσα ανάμεσα στην καθαρεύουσα και τη δημοτική.

Πολιτισμός

Το 1897 συνιστά μια σαφή αφετηρία για διαδικασίες που επέφεραν αλλαγές στην ελληνική πνευματική συνείδηση και άνοιξαν μια καινούργια εποχή για το στοχασμό, τη λογοτεχνία και τις τέχνες στην Ελλάδα.⁴

Η απογοήτευση και η αμφισβήτηση που ακολούθησε την ήττα, η αντίδραση στην παρακμή, ο οραματισμός μιας καινούργιας Ελλάδας, το πατριωτικό στοιχείο, η εθνική ολοκλήρωση, ο κοινωνικός μετασχηματισμός, η μετακίνηση πληθυσμών από την ύπαιθρο στην πόλη, η αναζήτηση του εθνικού στίγματος στην καλλιτεχνική μορφή, η εισαγωγή φιλοσοφικών, κοινωνικοπολιτικών αντιλήψεων και καλλιτεχνικών ρευμάτων από την Ευρώπη εκβάλλουν και επιδρούν με πολλαπλούς τρόπους στις πολιτιστικές και πνευματικές αναζητήσεις της εποχής.

Η ποίηση επηρεάζεται από τον ευρωπαϊκό συμβολισμό, ενώ σημαντικές πνευματικές φυσιογνωμίες σφραγίζουν με το έργο τους την εποχή και διατυπώνουν μέσα από αυτό λόγο για την εποχή και την τύχη του Ελληνισμού. Ο Κωστής Παλαμάς δίνει τώρα το σημαντικότερο κομμάτι του έργου του, εκφράζοντας το εθνικό πρόβλημα αλλά και το όραμα της ανάτασης. Ένας ποιητής εκτός του ελλαδικού χώρου, Έλληνας της Αλεξάνδρειας, ο Κωνσταντίνος Καβάφης, δημιουργεί ένα ποιητικό έργο μοναδικό στη νεοελληνική και παγκόσμια γραμματολογία. Την ίδια εποχή, πρωτοδημιουργούν τρεις σημαντικές προσωπικότητες των νεοελληνικών γραμμάτων, ο Άγγελος Σικελιανός, ο Νίκος Καζαντζάκης και ο Κώστας Βάρναλης.

Αντιλήψεις φιλοσοφικές και πολιτικές, ειδικά οι σοσιαλιστικές, εισέρχονται από τον ευρωπαϊκό χώρο και διαμορφώνουν το ιδεολογικό σύμπαν και το έργο των δημιουργών. Οι νέες απόψεις διακινούνται κυρίως μέσω των περιοδικών, λογοτεχνικών κυρίως, χώρων διαλόγου των διανοουμένων της εποχής, άσκησης λογοτεχνικής κριτικής και προώθησης των ανακαινιστικών τάσεων, ειδικά γύρω από το γλωσσικό και το εκπαιδευτικό ζήτημα.

⁴ (Σημ. του επιμ.) Για την αντίδραση των λογοτεχνών της περιόδου στην ήττα του 1897 βλ. το κείμενο της Αγγελίας Καστρινάκη που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Το Βήμα* στις 06-04-1997, http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=12423&m=B05&aa=1&cookie=.

Η πεζογραφία καλλιεργεί τη δημοτική γλώσσα και οι δημιουργοί κινούνται στα όρια της ηθογραφίας ή τείνουν να την ξεπεράσουν προχωρώντας προς μια κοινωνική πεζογραφία. Ο Μακεδονικός Αγώνας και γενικότερα η εθνική ολοκλήρωση, η πεποίθηση στις ελληνικές δυνατότητες εμπνέουν άλλους διανοούμενους και λογοτέχνες, ενώ ο στοχασμός πάνω στο εθνικό, στον Ελληνισμό είναι στο κέντρο των ενδιαφερόντων πολλών από αυτούς.

Το θέατρο αναζωογονείται και σε επίπεδο συγγραφής θεατρικών έργων αλλά και γενικότερα ως θεσμός δημιουργώντας ελληνική θεατρική παράδοση, ενώ η μουσική αποκτά για πρώτη φορά εθνικό στίγμα τείνοντας στην καλλιέργεια εθνικής ελληνικής σχολής.

Τα ευρωπαϊκά ρεύματα μετακενώνονται στον ελληνικό χώρο, για να μεταγραφούν σε ένα ελληνικό καλλιτεχνικό ιδίωμα. Τα νέα ρεύματα στη ζωγραφική και τη γλυπτική έχουν την τάση να παραμερίζουν τον ακαδημαϊσμό των προηγούμενων χρόνων, ο οποίος όμως ακόμα σε αυτή την περίοδο είναι κυρίαρχος, ενώ εξελίσσονται και αυτονομούνται καλλιτεχνικά η χαρακτηριστική και η φωτογραφία. Μεγάλοι δημιουργοί, ο Κωνσταντίνος Παρθένης, ο Κωνσταντίνος Μαλέας και ο Γιώργος Μπουζιάνης κάνουν αυτά τα χρόνια την εμφάνισή τους, για να ολοκληρώσουν το έργο τους στη μετέπειτα περίοδο σημειώνοντας τη στροφή από την παράδοση στη μοντερνικότητα.

Η εποχή συνιστά συνολικά μια μεταβατική περίοδο από την παράδοση προς νεότερες μορφές τέχνης, οι οποίες βέβαια θα εκδηλωθούν πραγματικά και θα καλλιεργηθούν στην ιστορική συγκυρία της μετέπειτα περιόδου, του Μεσοπολέμου. Παράλληλα, τα χρόνια αυτά δημιουργεί στο Πήλιο το δικό του μοναδικό έργο ο ζωγράφος Θεόφιλος Χατζημιχαήλ, εικονογραφώντας με τον πιο αυθεντικό τρόπο αδιάσπαστη την ελληνική παράδοση, αναδεικνύοντας έτσι ως δάσκαλος της “ελληνικότητας”, όπως θα τον αναγνωρίσουν οι δημιουργοί της γενιάς του ’30 την επόμενη περίοδο.

Η καλλιτεχνική κίνηση διογκώνεται και όλο και περισσότερες εκθέσεις ζωγραφικής οργανώνονται, ομαδικές και ατομικές, από το 1901 και μετά. Η «Εταιρεία Φιλοτέχνων» οργανώνει εκθέσεις στο Μέγαρο Κούπα, η «Ελληνική Καλλιτεχνική Εταιρεία» στο Ζάππειο. Το 1900 ιδρύθηκε το πρώτο καλλιτεχνικό σωματείο, ο «Σύνδεσμος Ελλήνων Καλλιτεχνών», για να ακολουθήσουν και άλλα, ενώ το 1900 ιδρύεται η Εθνική Πινακοθήκη. Ο από το 1898 ιδρυμένος

«Σύλλογος προς διάδοσιν των ωφελίμων βιβλίων» συμβάλλει στην πνευματική ανάπτυξη. Αναπτύσσονται τέλος όλο και περισσότερο οι επιστήμες που μελετούν το ελληνικό παρελθόν.

Το κύριο ιδεολογικό πρόβλημα για την ελληνική κοινωνία των αρχών του 20ού αιώνα ήταν το γλωσσικό. Ο αγώνας για την επικράτηση της δημοτικής, ο οποίος συνδεόταν με τα αιτήματα για ευρύτερες κοινωνικοπολιτικές μεταρρυθμίσεις, ήταν αναπόσπαστα δεμένος και με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Γύρω του συσπείρωσε πολλούς από τους ανθρώπους των ελληνικών γραμμάτων και της διάνοησης παρόλες τις μεταξύ τους αποκλίσεις κυρίως ως προς τις κοινωνικοπολιτικές προεκτάσεις του δημοτικισμού. Η εποχή διακρίνεται από μεγάλη μαχητικότητα και έχει χαρακτηριστεί ως η “ήρωική εποχή του δημοτικισμού”. Για πρώτη φορά οι δημοτικιστές συσπειρώνονται σε οργανώσεις, αναλαμβάνοντας περισσότερο δυναμικό ρόλο στην πνευματική ζωή του τόπου.

Ο χώρος ως τοπίο γίνεται αντικείμενο μιας ελληνικής αισθητικής θεωρίας, δημιούργημα του Περικλή Γιαννόπουλου, αλλά και εμπνέει τη ζωγραφική, η οποία ανακαλύπτει και μορφοποιεί εικαστικά το ελληνικό τοπίο και φως. Η πόλη μεγαλώνει και το αστικό περιβάλλον εισβάλλει στη λογοτεχνία, η οποία παρακολουθεί τις μετακινήσεις του πληθυσμού και τον κοινωνικό μετασχηματισμό εκτοπίζοντας την ύπαιθρο της ηθογραφίας.

Η αρχιτεκτονική συνεχίζει στο νεοκλασικό ιδίωμα του περασμένου αιώνα, αλλά και νέες μορφές αναδεικνύονται, ενώ παρατηρείται και ένας προβληματισμός, περισσότερο θεωρητικός και όχι ακόμα στην πράξη, για την αναζήτηση μιας ελληνικής αρχιτεκτονικής, στηριγμένης στη μελέτη της παραδοσιακής και ειδικά της βυζαντινής.

Ποίηση

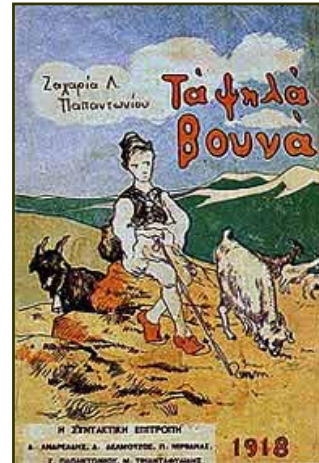
Το κλίμα που δημιουργείται στην καμπή του αιώνα οδηγεί πολλούς ποιητές σε μια εσωτερική συμβολιστική γλώσσα, η οποία δεν ενδιαφέρεται να μεταφέρει στην ποίηση τις συλλογικές ανησυχίες ή να διατυπώσει προτάσεις για το εθνικό μέλλον, αλλά περισσότερο να εκφράσει τη στροφή προς τα μέσα, τα προσωπικά αδιέξοδα και την προσωπική απογοήτευση. Σε κάθε περίπτωση, η ασύμβατη προς το ελληνικό τοπίο συμβολιστική ατμόσφαιρα εμπόδισε την πραγματική μεταφύτευση του ευρωπαϊκού ρεύματος στην Ελλάδα, ενώ ενθάρρυνε τη μετάλλαξή του προς μια άλλη γλώσσα που διατηρεί την ουσία του συμβολισμού χωρίς τους εξωτερικούς τύπους του.

Ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος (*Τα ελεγεία και τα ειδύλλια*, 1918) είχε παραμείνει ένα μεγάλο διάστημα στη Γερμανία όπου μυήθηκε στη βορειοευρωπαϊκή καλλιτεχνική δημιουργία αλλά και τη βόρεια ατμόσφαιρα. Η εμπειρία αυτή μεταφέρεται στην ποίησή του ως θολή, φθινοπωρινή, σκιώδης ατμόσφαιρα που διακρίνεται από εξαιρετική μουσικότητα. Είναι ο πιο συνεπής συμβολιστής ποιητής.

Τη νέα ποιητική γλώσσα, πιο κοντά σε γαλλικά πρότυπα αυτή τη φορά, χρησιμοποιεί ο Ιωάννης Γρυπάρης (*Σκαραβαίοι και τερρακότες*, 1919), του οποίου το έργο σημειώνει ακριβώς το πέρασμα από τον παρνασσισμό στο συμβολισμό. Ο Λάμπρος Πορφύρας (*Σκιές*, 1920), ένας ελάσσων αλλά αυθεντικός ποιητής, εξέφρασε με το γνησιότερο τρόπο τη μελαγχολία της γενιάς του. Οι τρεις αυτοί ποιητές αποτελούν την πλέον χαρακτηριστική εκπροσώπηση και θα λέγαμε τις τρεις παραλλαγές του συμβολισμού στον ελληνικό χώρο.

Αξιόλογος ποιητής υπήρξε ο Λορέντζος Μαβίλης (1860-1912), η ποίηση του οποίου αποτελεί το αποτέλεσμα της συνάντησης των σύγχρονων καλλιτεχνικών ρευμάτων, των σοσιαλιστικών του πεποιθήσεων και της επτανησιακής ποιητικής παράδοσης. Ο Μαβίλης καλλιέργησε σχεδόν αποκλειστικά το σονέτο.

Άλλοι ποιητές της περιόδου είναι: ο Μιλτιάδης Μαλακάσης (1869-1943), ο οποίος κινείται επίσης στο κλίμα του συμβολισμού (*Ασφόδελοι*, 1918), για να στραφεί αργότερα σε άλλη κατεύθυνση με ποιήματα όπως ο «Μπαταριάς», ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου (1877-1940), νεότερος από τους προηγούμενους και με ποικίλο και ευρύ έργο, το οποίο συνδέει αυτή τη γενιά, του τέλους του αιώνα, με την επόμενη, του 1920, ο Σπήλιος Πασαγιάννης, ο Αλέκος Φωτιάδης, ο Μάρκος Τσιριμώκος, ο Νίκος Πετιμεζάς, ο Σωτήρης Σκίπης και οι νεότεροι Αθανάσιος Κυριαζής και Γεώργιος Αθάνας (Γ. Αθανασιάδης-Νόβας). Στην περίοδο αυτή κάνουν την εμφάνισή τους σημαντικοί ποιητές που με το έργο τους σφράγισαν τα νεοελληνικά γράμματα.

Με κοινή αφετηρία την αντίδρασή τους στην παρακμή, ένα διονυσιακό ενθουσιασμό και το όραμα για την αναγέννηση ενός καλύτερου και ηρωικού κόσμου, εγκαινιάζουν αυτή την εποχή τη δημιουργία τους στην ποίηση που θα συνεχιστεί για πολύ μεγάλο διάστημα ακόμα και θα απλωθεί και σε άλλα είδη του λόγου. Πρόκειται για τον Άγγελο Σικελιανό (1884-1951), το Νίκο Καζαντζάκη (1883-1957) και τον Κώστα Βάρναλη (1884-1974). Οι δυο πρώτοι με μια

μεσσιανική αντίληψη για το δημιουργό-κομιστή σωτήριου μηνύματος, με έντονες υπαρξιακές ανησυχίες, απομακρύνονται από τη μονότονη καθημερινότητα, ψάχνοντας την ηρωική διάσταση της ζωής. Ο Βάρναλης από την άλλη, μετά τα πρώτα συμβολικά του ποιήματα θα στρατευτεί στην κομμουνιστική ιδεολογία, ευθυγραμμίζοντας την τέχνη του με το επαναστατικό πρόγραμμα του κομμουνιστικού κόμματος. Στην Αλεξάνδρεια, έχει ήδη εμφανιστεί ένας κορυφαίος ποιητής που θα αποτελέσει μοναδική περίπτωση στην ελληνική ποίηση, ο Κωνσταντίνος Καβάφης (1863-1933), δημιουργώντας μια δική του ιδιότυπη ποιητική.

Πεζογραφία

Αυτή την εποχή δίνουν σημαντικά κομμάτια από το έργο τους που έχει ήδη εγκαινιαστεί τα προηγούμενα χρόνια μια σειρά πεζογράφων καταγόμενων από την ελληνική επαρχία, με ενδιαφέροντα ηθογραφικά, εκφραστικό μέσο το διήγημα και γλώσσα λαϊκή που δεν έχει ακόμα βρει το λόγιο χαρακτήρα, στον οποίο θα καταλήξουν ο Παλαμάς και οι γύρω του: ο Χρήστος Χρηστοβασίλης από την Ήπειρο, ο Σπήλιος Πασαγιάννης από την Πελοπόννησο, ο Ιωάννης Κονδυλάκης από την Κρήτη, ο Γιάννης Βλαχογιάννης από τη Ναύπακτο, ο Αντώνης Τραυλαντώνης από το Μεσολόγγι, ο Στέφανος Γρανίτσας από τη Ρούμελη, ο Παύλος Νιρβάνας, ο Ανδρέας Καρκαβίτσας.

Απολαμβάνοντας απόλυτη αναγνώριση από το κοινό του συνεχίζει το έργο του ο Γρηγόριος Ξενόπουλος (1867-1951), ο οποίος περνά με άνεση στο είδος του μυθιστορήματος από το διήγημα, ενώ έχει ήδη αφήσει στο έργο του το περιβάλλον της Ζακύνθου για το μικροαστικό περιβάλλον της Αθήνας. Αυτή την εποχή δίνει κάποια από τα γνωστότερα έργα του: *Πλούσιοι και Φτωχοί* (1919), *Τίμοι και άτιμοι* (1922), *Τυχεροί και άτυχοι* (1924).

Στο πλαίσιο του συμβολισμού κινείται η γραφή του Κωνσταντίνου Χρηστομάνου (1867-1911), επηρεασμένου από τα ευρωπαϊκά ρεύματα. Έργα του είναι *Το Βιβλίο της αυτοκράτειρας Ελισάβετ* (1907) και το μυθιστόρημα *Κερένια κούκλα* (1911), στα οποία επικρατεί ένας τολμηρός ρεαλισμός, ευαισθησία κι έντονη υποβλητικότητα στην απόδοση του περιβάλλοντος και της ψυχικής διάθεσης των προσώπων.

Από την ηθογραφία ξεκινά γύρω στο 1900 και ο Δημοσθένης Βουτυράς (1871-1958). Ο Βουτυράς μεταφέρει την ηθογραφία από το χωριό στις φτωχογειτονιές και τις αποπνικτικές συνοικίες της σύγχρονης πόλης, με ήρωες δυστυχείς προλετάρους, θαμώνες των καπηλειών, σε πλήρες αδιέξοδο. Το κλίμα του θα επηρεάσει πολύ τους πεζογράφους της γενιάς του '20, δεκαετία στην οποία ο Βουτυράς θα εξακολουθήσει να γράφει με πολλή επιτυχία.

Οι σοσιαλιστικές πεποιθήσεις, η κοινωνική κριτική, το ενδιαφέρον για την πραγματικότητα των αδικημένων ομάδων εμπνέουν τον Κώστα Παρορίτη (*Ο κόκκινος τράγος*, 1924). Τη μικροαστική ζωή, επηρεασμένος από το νατουραλισμό του Ζολά, χωρίς ιδιαίτερες αξιώσεις, στην κατεύθυνση πάντα της κοινωνικής πεζογραφίας, περιγράφει και ο Διονύσιος Κόκκινος

Το ελληνοκεντρικό ιδανικό, η πεποίθηση στις ελληνικές δυνατότητες και στην αναγέννηση του έθνους εμπνέουν με ιδιαίτερο τρόπο το έργο του Περικλή Γιαννόπουλου, του Ίωνα Δραγούμη και της Πηνελόπης Δέλτα. Ιδιότυπη περίπτωση, ο Περικλής Γιαννόπουλος (*Νέον Πνεύμα*, 1906, *Εκκλησις προς το πανελλήνιον κοινόν*, 1907) εφαρμόζοντας μια ανθρωπογεωγραφική θεωρία έφτασε στην αποθέωση και τη λατρεία του ελληνικού φωτός και τοπίου και σε μια εξύμνηση του Ελληνισμού, που ξεπερνούσε κάθε όριο και διακήρυσσε την ανωτερότητα της ελληνικής φυλής.

Ο Ίων Δραγούμης διατυπώνει τη δική του πρόταση για τον ελληνικό εθνικισμό, συνεπώς και για την εξωτερική πολιτική και την αντίληψη της εθνικής ολοκλήρωσης. Ο Ίδας, όπως ήταν το φιλολογικό του ψευδώνυμο, δημοσιεύει αφηγήματα (*Μαρτύρων και ηρώων αίμα*, 1907, εμπνευσμένο από το Μακεδονικό Αγώνα, *Σαμοθράκη*, 1909, *Όσοι ζωντανοί*, 1911), τα οποία αποτελούν, παρατηρεί ο Λίνος Πολίτης, «πρώτα ίσως δείγματα μιας εσωτερικής ψυχολογίας στη νεοελληνική λογοτεχνία».

Η Πηνελόπη Δέλτα, εμπνευσμένη από τη Μεγάλη Ιδέα, στρατευμένη στην προσπάθεια του δημοτικισμού και της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, ξεκινά από την ανάγκη να δώσει στα παιδιά τα κατάλληλα αναγνώσματα. Πρόκειται για έργα, όπως *Για την πατρίδα*, 1909, *Στον καιρό του Βουλγαροκτόνου*, 1911, *Στα μυστικά του Βάλτου*, 1937, που αποτελούν άρτια ιστορικά μυθιστορήματα και έχουν να κάμουν με το Μακεδονικό Αγώνα, το *Παραμύθι χωρίς όνομα*, 1910, μια αλληγορία που προβάλλει τη δυνατότητα αναγέννησης του Ελληνισμού. Επίσης έγραψε και αυτοβιογραφικών αναφορών παιδικά μυθιστορήματα. Η Πηνελόπη Δέλτα θα ασχοληθεί περισσότερο με την παιδική λογοτεχνία.

Ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος (1868-1920) και ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης (1872-1923) είναι οι δύο πεζογράφοι, οι οποίοι ξεκινώντας από την ηθογραφία αναζήτησαν την ανανέωση της και την έστρεψαν προς την κοινωνική κριτική, με κοινή αφετηρία τις σοσιαλιστικές τους αντιλήψεις. Ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος προσανατολίζεται προς έναν ηθογραφικό νατουραλισμό, για να καταγγείλει τις συμβάσεις, τις προκαταλήψεις της αγροτικής κοινότητας (*Αγάπη στο χωριό*, 1910, *Ο πύργος του Ακροποτάμου*, 1909), για να περάσει αργότερα με το μυθιστόρημα Φθινόπωρο, 1917 στο αστικό περιβάλλον και σε μια ολοκληρωμένη συμβολιστική

διατύπωση στην πεζογραφία. Ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης, ενστερνιζόμενος κι αυτός τα σοσιαλιστικά ιδεώδη, παρουσιάζει εξίσου την κοινωνική αδικία και διαφθορά. Η κοινωνική αδικία, η καταπίεση της άρχουσας τάξης, η πολιτιστική καθυστέρηση, η υποκρισία, η διαστρέβλωση της ανθρώπινης συνείδησης από το χρήμα καταγγέλλονται στο πεζογραφικό έργο του Θεοτόκη, επηρεασμένο από τα διδάγματα του ρωσικού ρεαλισμού και το γερμανικό ανθρωπισμό. Από τα καλύτερα έργα του είναι *Ο Κατάδικος*, 1919, *Η τιμή και το χρήμα*, 1914 και *Η ζωή και ο θάνατος του Καραβέλα*, 1920, το έργο που ολοκληρώνει, όπως παρατηρεί ο Mario Vitti, την ιστορική διαδρομή της ηθογραφίας.

Λογοτεχνικά περιοδικά

Σημαντικά μορφωτικά όργανα, διάλογοι επικοινωνίας με την πνευματική κίνηση στην Ευρώπη και μέσα μετακένωσης των ευρωπαϊκών ρευμάτων στην Ελλάδα, βήμα για διατύπωση προτάσεων και όργανα αγώνα για αλλαγές και μεταρρυθμίσεις αποτέλεσαν τα λογοτεχνικά περιοδικά της περιόδου.

Ο *Νουμάς* υπήρξε το σημαντικότερο περιοδικό της περιόδου ταυτισμένο με το γλωσσικό αγώνα για την επικράτηση της δημοτικής και την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Δημιουργία του Δημήτριου Ταγκόπουλου, κυκλοφορεί από το 1901 και δίνει αγώνα για τη δημοτική. Καθιερώνει σε όλες του τις στήλες τη δημοτική, κάνοντας πράξη τη σταυροφορία του υπέρ των δυνατοτήτων της, ξεχωρίζοντας με αυτόν τον τρόπο από κάθε άλλο έντυπο αλλά και τα κείμενα λογίων που υποστήριζαν τη δημοτική χωρίς να γράφουν σε αυτήν. Δέχεται συνεργασίες όποιων γράφουν στη δημοτική. Το οπλοστάσιό του δεν αποτελούν μόνο θεωρητικά επιχειρήματα αλλά και διακωμωδήσεις και σκωπτικά σχόλια των αντιπάλων. Γύρω στο 1908, οι δημοτικιστές του *Νουμά* βρίσκονται χωρισμένοι ως προς το γλωσσικό, σε δογματικούς (υπό το Γιάννη Ψυχάρη) και μεταρρυθμιστές (Μανόλης Τριανταφυλλίδης, Αλέξανδρος Δελμούζος) και ως προς το κοινωνικοπολιτικό σε σοσιαλιστές (Κώστας Χατζόπουλος) και εθνικιστές (Ιων Δραγούμης).

Την εποχή της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, ανειλημμένης από την τριανδρία του Εκπαιδευτικού Ομίλου, αμφιταλαντεύτηκε ανάμεσα στην υποστήριξη και την αντιπολίτευσή της, διαφωνώντας με πολλές από τις επιλογές των πρωτεργατών της και κυρίως με τη “μιχτή” της γλώσσα, επιδιδόμενος τώρα σε ταυτόχρονο αγώνα εναντίον της καθαρεύουσας και της μιχτής.

Πέρα από την υπόνοια για προσωπικές έριδες που υπαγόρευσαν τον αρνητισμό του *Νουμά* προς τη μεταρρύθμιση, ενδεχομένως υπαγορεύτηκε και από τις σοσιαλιστικές

συμπάθειες του περιοδικού που τους ωθούσε να θεωρούν τη μεταρρύθμιση ως αστική. Το γεγονός πάντως της κατά τα άλλα συμπαθούς στάσης του και προς το φιλελεύθερο βενιζελικό πρόγραμμα δείχνει κάποια σύγχυση επί όλων αυτών.

Ο *Νουμάς* θα κυκλοφορήσει ως το 1931 με διακοπές (1917-1918, 1924-1929), σταδιακά μεταβαλλόμενος σε λογοτεχνική επιθεώρηση. Κατά την τελευταία πλέον περίοδο βρίσκεται μάλλον απομονωμένο από τους περισσότερους σύγχρονους διανοούμενους και λογοτέχνες, με τους οποίους το χωρίζουν διαφορές γλωσσικές και αισθητικές. Το 1931 κλείνει οριστικά το περιοδικό που σημάδεψε με την παρουσία του τον αγώνα για τη δημοτική.

Άλλα σημαντικά περιοδικά ήταν η *Τέχνη* και *Ο Διώνυσος*. Η *Τέχνη* κυκλοφόρησε για ένα μόλις χρόνο, το 1898, και συντασσόταν -το πρώτο περιοδικό πριν από το *Νουμά-* αποκλειστικά στη δημοτική. Συγκέντρωσε γύρω της νέους δημιουργούς με κοινό αίτημα την ανανέωση της τέχνης και βέβαια τη γλωσσική αλλαγή. Ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα να γνωρίσει στους Έλληνες τα σύγχρονα ευρωπαϊκά ρεύματα και μάλιστα το συμβολισμό, κυρίαρχο ρεύμα τότε στην Ευρώπη. Συνεντεύξεις και αποσπάσματα από έργα δημοσιεύονταν προς διάδοση των ευρωπαϊκών αντιλήψεων. Ταυτόχρονα, μαζί με δημοσιεύσεις συγγραφέων όπως ο Παπαδιαμάντης, ο Καρκαβίτσας, ο Ξενόπουλος παρουσιάστηκαν εκεί και συγγραφείς με ανανεωτικές προθέσεις όπως ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, που ήταν και ο εκδότης του περιοδικού, ή ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης.

1.3. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ (1923-1940)

Εσωτερική πολιτική - Από τη Β΄ Ελληνική Δημοκρατία στη Μεταξική Δικτατορία

Η περίοδος μεταξύ του 1923 και του 1940, μεταξύ δηλαδή της Μικρασιατικής Καταστροφής και της εισόδου της χώρας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, θα μπορούσε να οριστεί ως ο Ελληνικός Μεσοπόλεμος -σε αντιδιαστολή με τον Ευρωπαϊκό. Η ήττα των ελληνικών δυνάμεων στη Μικρά Ασία σηματοδοτεί τη λήξη μίας δεκαετίας συνεχών πολέμων, αλλά και τη διαγραφή της Μεγάλης Ιδέας μετά από μια εκατονταετία εδαφικών επεκτάσεων και πληθυσμιακών ενσωματώσεων.

Η εσωστρέφεια και τα αιτήματα εσωτερικής ανασυγκρότησης, στη βάση των νέων πολιτικοκοινωνικών δεδομένων, έμελλαν να εγγραφούν ως θεμελιακά χαρακτηριστικά της περιόδου αυτής. Εξάλλου, πρόκειται για μια ταραγμένη, γεμάτη αντιφάσεις και πισωγυρίσματα περίοδο-κλειδί για τη βαθύτερη κατανόηση και διαμόρφωση της νεοελληνικής κοινωνίας ως τις μέρες μας. Για πρώτη φορά, η ελλαδική κρατική οντότητα τείνει να συμπεριλάβει στους κόλπους της το μέγιστο ποσοστό του Ελληνισμού. Πάνω από τα ερείπια της Καταστροφής γεννιέται μια περίοδος μεταβατικού χαρακτήρα χωρίς κυρίαρχο ιδεολογικό, συνεκτικό ιστό.

Πολιτικές εξελίξεις

Οι επιπτώσεις της ήττας του 1922 (με πρώτη ανάμεσά τους, την προσφυγική συρροή) προκάλεσαν στο εσωτερικό της χώρας μια σειρά αλυσιδωτών αντιδράσεων. Η πτώση του βιοτικού επιπέδου των μεσαίων τάξεων και η γενική δυσανεμία από την πορεία των εθνικών εξελίξεων αντανακλώνται στο νέο προσανατολισμό των μεταρρυθμιστικών και δημοκρατικών κομμάτων, που ιδρύθηκαν την εποχή αυτή. Κυρίαρχο ρόλο σ' αυτά έπαιξαν

προσωπικότητες που είχαν αποχωρήσει από το βενιζελικό κίνημα, το οποίο στην πάροδο του χρόνου είχε χάσει την πρώτη αναμορφωτική του ορμή. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, ο πολιτικός που κατεξοχήν συνέδεσε το όνομά του με την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας στο Μεσοπόλεμο. Η τελευταία κυβέρνηση του Ελευθέριου Βενιζέλου (1928-32) αποτέλεσε τη μοναδική περίπτωση στην περίοδο του Μεσοπολέμου που εξάντλησε ολόκληρη την τετράχρονη κοινοβουλευτική της θητεία. Ωστόσο, η πολιτική αστάθεια αναβίωσε ακόμα εντονότερα μετά τη λήξη της θητείας της. Οι εξτρεμιστικές ενέργειες που ακολούθησαν τα επόμενα χρόνια (απόπειρα δολοφονίας κατά του Βενιζέλου, διαδοχικά πραξικοπήματα βενιζελικών στρατιωτικών στα 1933 και 1935), οδήγησαν την πολιτική ζωή του τόπου σε ακόμα μεγαλύτερα αδιέξοδα. Το Νοέμβριο του 1935 καταλύθηκε το πολίτευμα της Αβασίλευτης Δημοκρατίας και ο Γεώργιος Β΄ επανήλθε στο θρόνο, με πραξικοπηματικές ενέργειες ομάδας αξιωματικών που είχαν ως επικεφαλή το Γ. Κονδύλη.

Μια σειρά ατυχών συγκυριών στις αρχές του 1936 (θάνατος Βενιζέλου, έλλειψη ηγετικών προσωπικοτήτων) και η αδράνεια του πολιτικού κόσμου έδωσαν τη δυνατότητα στον ευνοούμενο του Παλατιού Ιωάννη Μεταξά να αυτοανακηρυχθεί “Κυβερνήτης” της χώρας, προφασισζόμενος τον κίνδυνο “κοινωνικών ανατροπών”. Την αρχική αναστολή των πολιτικών ελευθεριών, ακολούθησαν ποικίλες διώξεις προς αυτούς που θεωρήθηκαν ιδεολογικά και πολιτικά αντίπαλοι στη νέα τάξη πραγμάτων, ουσιαστικά δηλαδή προς τη συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού. Τα παραπάνω, συνοδευόμενα από μια σειρά πρακτικών (αντιγραφές των φαινομένων της Ιταλίας και της Γερμανίας), έδιναν στο καθεστώς το ολοκληρωτικό (αλλά όχι και φασιστικό, όπως εκτιμήθηκε), στίγμα. Η ελληνο-ιταλική σύρραξη του 1940 και οι οδυνηρές συνέπειές της (γερμανική εμπλοκή που οδήγησε σε τριπλή κατοχή) διέκοψαν τη δράση της δικτατορίας. Οι εξελίξεις που μεσολάβησαν, έθεσαν το καθεστωτικό ζήτημα στην Ελλάδα σε μια νέα φάση.

Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1923-1940

Μετά το 1923, και για όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, η ελληνική εξωτερική πολιτική εισήλθε σε μια νέα φάση. Ο αλυτρωτισμός και η εδαφική ολοκλήρωση, που για έναν ολόκληρο αιώνα αποτελούσαν τις βασικές συνισταμένες των επιδιώξεων της χώρας, αντικαταστάθηκαν από άλλους προσανατολισμούς. Αποκλειστικό στόχο της ελληνικής διπλωματίας αποτελούσε πια η διατήρηση της ασφάλειας και της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας. Παράλληλα, η χώρα εντάχθηκε ενεργά στο καθεστώς της διεθνούς νομιμότητας, όπως αυτή αντιπροσωπευόταν από την Κοινωνία των Εθνών, επιδεικνύοντας προσήλωση στο καθεστώς των διεθνών συνθηκών. Η προβολή των εθνικών διεκδικήσεων (Δωδεκάνησα, Βόρειος Ήπειρος, Κύπρος) προσαρμόστηκε στους νέους αυτούς άξονες και ουσιαστικά ανεστάλη.

Η πορεία των εξελίξεων απέδειξε ότι το σύστημα της συλλογικής ασφάλειας, στο οποίο η Ελλάδα -μαζί με άλλες μικρές χώρες- προσανατολίστηκε, στάθηκε στην πράξη αδύναμο τόσο στο να προασπίσει τα ζωτικά συμφέροντά της όσο και στο να διασφαλίσει τη γενικότερη ειρήνη. Μέσα από ποικίλες αναζητήσεις διπλωματικών ερεισμάτων και απογοητεύσεις, η ελληνική διπλωματία προσδέθηκε στο άρμα των Μεγάλων Δυνάμεων. Στην περίοδο 1928-32 οι εξωτερικές σχέσεις της χώρας διαμορφώθηκαν σε νέα βάση. Η βαλκανική συνεργασία ενισχύθηκε και επικυρώθηκε μέσα από μια σειρά συμφώνων. Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '30, το καθεστώς της 4ης Αυγούστου αν και ιδεολογικά βρισκόταν πιο κοντά στις χώρες του Άξονα, επεδίωκε συστηματικά να διατηρήσει τους ισχυρούς δεσμούς της χώρας με την Αγγλία. Έτσι όταν ξέσπασε ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος η Ελλάδα βρέθηκε στο πλευρό των συμμάχων.

Τα κυριότερα γεγονότα

Η επιδίωξη της έγκρισης από την Κοινωνία των Εθνών κάθε δραστηριότητας που αναλάμβανε η ελληνική διπλωματία, χαρακτήρισε την περίοδο μετά τη συνθήκη της Λωζάννης. Η αντιμετώπιση των μεγάλων εσωτερικών προβλημάτων (προσφυγικό κ.ά.) είχε προτεραιότητα έναντι της χάραξης εξωτερικής πολιτικής. Μολονότι στην περίοδο 1923-40 έλειπαν τα βαρυσήμαντα γεγονότα του άμεσου παρελθόντος (Βαλκανικοί Πόλεμοι, Μικρασιατική Εκστρατεία), η ιδιαίτερα δυσμενής για την Ελλάδα διεθνής συγκυρία επέτρεψε άλλοτε την πρόκληση επεισοδίων σε βάρος της χώρας (κατάληψη της Κέρκυρας από τους Ιταλούς) και άλλοτε την πραγματοποίηση σπασμωδικών κινήσεων (π.χ. τη σύναψη ατυχών διπλωματικών συμφωνιών). Οι διμερείς σχέσεις της χώρας παρέμειναν για αρκετό διάστημα προβληματικές.

Οι συνέπειες της αναθεωρητικής πολιτικής που ακολούθησε ο δικτάτορας Θεόδωρος Πάγκαλος (1925-26) και η διαπιστωμένη αδυναμία των οργάνων της Κοινωνίας των Εθνών να στηρίξει τους μηχανισμούς συλλογικής ασφάλειας, προσανατόλισε τη χώρα σε νέους στρατηγικούς στόχους, σύναψης φιλικότερων σχέσεων με το διεθνή περίγυρο και φυσικά με τις Μεγάλες Δυνάμεις. Υπ' αυτή την έννοια, τα βασικά γεγονότα την εποχή αυτή συνίσταντο κυρίως σε διπλωματικά σύμφωνα και συνθήκες με ποικίλο περιεχόμενο, αλλά με σταθερή παράμετρο τη διασφάλιση των συμφερόντων της χώρας. Η ενδυνάμωση, στη δεκαετία του '30, της φασιστικής Ιταλίας και της ναζιστικής Γερμανίας, και οι διεθνείς εξελίξεις, όπως η Αβησσυνιακή κρίση (1935), και η αντίστοιχη του Μονάχου (1938), μετατόπισαν την Ελλάδα στο περιθώριο του διεθνούς ανταγωνισμού, που έμελλε να κορυφωθεί με την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, στα πλαίσια του οποίου η Ελλάδα έπαιξε καθοριστικής σημασίας ρόλο.

Η ελληνική κοινωνία στο Μεσοπόλεμο, 1923-1940

Η πρώτη δεκαετία του Μεσοπολέμου εγκαινίασε την εικόνα της σύγχρονης πόλης, εισάγοντας και δοκιμάζοντας νέες αντιλήψεις στο εσωτερικό μιας μεταβαλλόμενης κοινωνίας και ενός κράτους γεμάτου βλέψεις και αναμονές. Η προσφυγική παρουσία άλλαξε τη δομή της μεγάλης γαιοκτησίας (απαλλοτριώσεις, οριστική διανομή τσιφλικιών), αλλά και μεταμόρφωσε τα αστικά κέντρα (Αθήνα, Πειραιάς, Θεσσαλονίκη, Βόλος, Καβάλα) σε βιομηχανικές πόλεις με πυκνό πληθυσμό. Κατ' αυτό τον τρόπο συντέλεσε άμεσα στο βιομηχανικό και αστικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας.

Η μεσαία τάξη, που η άνοδος της συντέλεσε στην άνοδο του κινήματος των Φιλελευθέρων, είχε πλέον σταθεροποιήσει τη θέση της μέσα στο κοινωνικό και πολιτικό σύστημα της χώρας. Ενώ όμως αρχικά στήριξε τον Ελευθέριο Βενιζέλο στο ανορθωτικό του έργο, δεν του επέτρεψε να προωθήσει το εκσυγχρονιστικό του όραμα. Ο επιχειρηματικός κόσμος, μολονότι αρχικά στήριξε απροκάλυπτα τις πολιτικές προσπάθειες με συναινετικό χαρακτήρα (π.χ. οικουμενικές κυβερνήσεις), διασπάστηκε στις αρχές της δεκαετίας του '30 στο εμπορικό και στο βιομηχανικό τμήμα του. Η αυξανόμενη πίεση της εργατικής τάξης και η σύγκυση στο βενιζελικό στρατόπεδο, οδήγησε σε πόλωση που εκδηλώθηκε ως πολιτική συσπείρωση στη βάση των αξιών και των αντιλήψεων του ευρύτερου συντηρητικού χώρου (ουσιαστικά του Λαϊκού Κόμματος).

Για όλους αυτούς τους λόγους, λοιπόν, ο Μεσοπόλεμος αποτελεί τομή στη συγκρότηση της νεοελληνικής κοινωνίας. Μπορεί κανείς να διακρίνει δύο φάσεις στην περίοδο που ορίζεται ανάμεσα στις δύο συγκλονιστικές κορυφώσεις, της Καταστροφής (1922) και της Κατοχής (1941). Η πρώτη, που συμπίπτει με την αβασίλευτη δημοκρατία, σημασιοδοτήθηκε από τις δυναμικές κινητοποιήσεις που συντελούνταν στο εσωτερικό ενός κράτους που αγωνιζόταν να διαχειριστεί -και να υπερβεί- τις επιπτώσεις της ήττας. Οι οργανωμένοι διεκδικητικοί αγώνες σφράγισαν την εποχή αυτή, ενώ παρουσιάστηκαν νέες μορφές αμφισβήτησης του κοινωνικού συστήματος σε όλα τα επίπεδα, που όμως ανακόπηκαν βίαια από το αυταρχικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου. Η εμπειρία του μεταξικού “Νέου Κράτους” σε συνδυασμό με τη χρεοκοπία του παλαιού πολιτικού κόσμου, θα συμβάλει αποφασιστικά στη διαδικασία ριζοσπαστικοποίησης που βίωσε ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών στρωμάτων στην αμέσως επόμενη κατοχική περίοδο.

Η δυναμική των κοινωνικών μεταβολών στο Μεσοπόλεμο

Οι δομικές αλλαγές που υπέστη το ελληνικό κράτος μετά το 1922 -σε όλα τα επίπεδα- δεν άφησαν άθικτο τον προγενέστερο κοινωνικό σχηματισμό. Η ρευστότητα είχε αναχθεί σε μόνιμο χαρακτηριστικό της περιόδου, κάποιοι όμως παλαιότεροι παράγοντες συνέχισαν να πρωταγωνιστούν δίπλα στους νέους που αναδύθηκαν. Η παρουσία των προσφύγων, η συγκρότηση της εργατικής τάξης, οι αναδιαρθρώσεις στον ευρύτερο αγροτικό αλλά και αστικό χώρο, αποτέλεσαν τα νέα στοιχεία του κοινωνικού τοπίου. Οι κοινωνικές συγκρούσεις -σε διάφορες μορφές- πύκνωσαν, ενώ και το κράτος με τους μηχανισμούς του (πρόνοιας αλλά και καταστολής) διεκδίκησε ένα νέο ρόλο.

Στην πρώτη φάση της μεσοπολεμικής περιόδου, και ως το 1932, το αίτημα του αστικού εκσυγχρονισμού, που εκφράστηκε κυρίως με τον Ελευθέριο Βενιζέλο, έχασε τον αλυτρωτικό του χαρακτήρα, της επέκτασης του ελληνικού κράτους (με το ιδεολογικό επιστέγασμα της Μεγάλης Ιδέας) και συναρθρώθηκε με την οικοδόμηση ενιαίου εθνικού κράτους στη μορφή της αβασίλευτης δημοκρατίας. Στη διάρκεια του κρίσιμου διαστήματος ανάμεσα στο 1932 και το 1936, το δημοκρατικό καθεστώς αλλά και η κοινωνική συνοχή υπέστησαν ανεπανόρθωτα πλήγματα. Η ανάληψη της εξουσίας από το δικτάτορα Ιωάννη Μεταξά (1936) σήμανε το πέρασμα σε μια νέα περίοδο, με κύριο χαρακτηριστικό την υπαγωγή της κοινωνίας και των λειτουργιών της στο απολυταρχικό κράτος.

Πολιτισμός

Τα μεσοπολεμικά χρόνια είναι μια περίοδος που την επισκίασε ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος και που χαρακτηρίστηκε από μεταβολές και ανακατατάξεις οι οποίες εξέβαλαν με ιδιαίτερα γόνιμο τρόπο στον τομέα του πολιτισμού. Νέα ήθη, νέα καλλιτεχνικά ρεύματα, και καινούργιες, διαφορετικές οπτικές με τις οποίες βλέπει ο άνθρωπος τον εαυτό του κάνει την εμφάνισή τους.

Στον ελληνικό χώρο η Μικρασιατική Καταστροφή αποτέλεσε το κορυφαίο γεγονός που μετασημάτισε δραματικά το γεωγραφικό, πληθυσμιακό και ιδεολογικό χάρτη. Η τραγωδία πολλών χιλιάδων ανθρώπων, που ακολούθησαν το δρόμο της προσφυγιάς, επαναπροσδιόρισε τις συνθήκες ζωής τους αλλά και τον τρόπο με τον οποίο προσέλαβαν την πραγματικότητα οι ίδιοι και όσοι τους υποδέχτηκαν.

Τα αστικά κέντρα έγιναν πυρήνας συγκέντρωσης πολλών πληθυσμιακών στρωμάτων με διαφορετικές καταβολές. Οι πολιτισμικές εκφράσεις που παράχθηκαν, χαρακτηρίστηκαν, λοιπόν, από τους χρωματισμούς όλων αυτών των φωνών που συγκρότησαν τον αστικό κυρίως κόσμο. Οι άμεσες ανάγκες των ανθρώπων αλλά και οι επιταγές μιας νέας πολεοδομικής αντίληψης κατέστησαν το αστικό τοπίο αντικείμενο ιδιαίτερου ενδιαφέροντος. Η πόλη έγινε ένας κόμβος επικοινωνίας μέσα από τον οποίον διαχέονταν τα μηνύματα της νεωτερικότητας σε όλη την ελληνική κοινωνία.

Νέα καλλιτεχνικά ρεύματα που άνθιζαν στον ευρωπαϊκό χώρο απέκτησαν σημαντική απήχηση στην Ελλάδα και αναπροσανατόλισαν τις αναζητήσεις καλλιτεχνών και λογοτεχνών, ενώ ο λόγος της κριτικής κλήθηκε να συνδιαλλαγεί με τα νέα ιδιώματα που διαμορφώνονταν.

Τα δισεπίλυτα προβλήματα της εκπαίδευσης οξύνθηκαν ακόμη περισσότερο με τη ραγδαία αύξηση των μαθητών αλλά και τα υψηλά ποσοστά του αναλφαριθμισμού που παρατηρούνταν. Η πολιτεία προσπάθησε να δώσει ορισμένες λύσεις θέτοντας σε εφαρμογή την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.

Η ελληνική κοινωνία, μετά το μικρασιατικό τραύμα, άρχισε να ανιχνεύει τους δρόμους μέσα από τους οποίους προσδιορίστηκε η ταυτότητά της. Επισημαίνεται ένας συνεχής προβληματισμός για τον ορισμό της “ελληνικότητας” στην καλλιτεχνική δημιουργία, τον θεωρητικό λόγο και τη λαογραφική έρευνα.

Ελληνική κοινωνία και νεωτερικότητα κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 διαμορφώθηκε ένα κλίμα πολιτικής αναταραχής και οικονομικών και κοινωνικών ανακατατάξεων. Η κινητικότητα αυτή ευνόησε την εισροή μηνυμάτων και ιδεών, που η αποδοχή τους οριοθετήθηκε από το βαθμό εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας. Νέα ήθη αλλά και νέα καλλιτεχνικά ρεύματα, που κυριαρχούσαν στη δυτική Ευρώπη, κατέκλυσαν τον ελληνικό αστικό, κυρίως, χώρο και οι μεταβολές που προέκυψαν εκδηλώθηκαν σε τομείς όπως η ψυχαγωγία, η μόδα, η άθληση. Εμφανίστηκε το ραδιόφωνο, επικράτησε ο κινηματογράφος, εντάθηκαν οι αθλητικές δραστηριότητες, άλλαξε η εμφάνιση των γυναικών. Η νεωτερικότητα, που επικεντρώθηκε στην έννοια του ατόμου ως αυτόνομης φυσικής αξίας, προσδιόρισε ένα νέο τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους και τα πράγματα.

Στον καλλιτεχνικό χώρο η “ακαδημαϊκή” ζωγραφική έδωσε σταδιακά τη θέση της σε καλλιτέχνες που έρχονταν σε επαφή με τις νέες τάσεις. Οι καλλιτέχνες αυτοί επηρεάστηκαν από τα κινήματα του κυβισμού, του υπερρεαλισμού και του εξπρεσιονισμού, κινήματα που όριζαν με διαφορετικό τρόπο το καθένα τη θέση του ατόμου μέσα στον κόσμο. Στο λόγο περί αισθητικής της εποχής όσο και στην καλλιτεχνική δημιουργία, η προσπάθεια αυτή συνδέθηκε και με μια άλλη τάση, την αναζήτηση και τον προσδιορισμό της ελληνικότητας, που σε πολλούς καλλιτέχνες του Μεσοπολέμου εντοπίστηκε σε μια προσπάθεια επιστροφής στις πηγές και ρίζες του Ελληνισμού.

Το δικτατορικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου προσπάθησε να επιβάλει με τη λογοκρισία του ένα συνολικό έλεγχο στην πνευματική ζωή που, ωστόσο, δεν επηρέασε καθοριστικά την καλλιτεχνική δημιουργία. Στον ιδεολογικό τομέα υιοθέτησε την έννοια της ελληνικότητας και το κλίμα επιστροφής στην παράδοση συνδέοντάς τα μ’ έναν ιδιαίτερο τρόπο με την εθνικιστική στροφή του καθεστώτος.

Πολιτισμικές εκφράσεις στο Μεσοπόλεμο, 1923-1940

Η ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου, μετά την αποτυχημένη μικρασιατική εκστρατεία και στο πλαίσιο της πολιτικής και κοινωνικής κρίσης που την ακολούθησε, βρισκόταν σε συνεχή μεταβολή. Υπήρχε μια αδιάκοπη ροή ιδεών και νοοτροπιών, ενώ η πόλη έγινε ένας κόμβος επικοινωνίας πληθυσμιακών στρωμάτων, που προέρχονταν από διαφορετικά κοινωνικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα. Αυτή η κινητικότητα εξέβαλλε, ανάλογα με τον χώρο που την υποδεχόταν, σε διαφορετικές πολιτισμικές εκφράσεις. Κάποιες από αυτές σχετίζονταν με τη λογοτεχνική παραγωγή, ποίηση και πεζογραφία, που κατά τη δεκαετία του ’20 πέρασε ένα

στάδιο έντονης κρίσης. Ένα καινούργιο ανανεωτικό πνεύμα εμφανίστηκε, ωστόσο, με τη δράση και την παραγωγή της γενιάς του '30. Με την έκφραση “γενιά του '30”, στο ευρύτερό της νόημα, εννοούμε όσους νέους λογοτέχνες και ποιητές ωρίμασαν ανάμεσα στα 1930 και τα 1940. Πρόκειται για μια ομάδα ανθρώπων του πνεύματος που είχαν τη διάθεση να έρθουν σε ρήξη με το παρελθόν ή τουλάχιστον να διαφοροποιηθούν από αυτό. Η γενιά του '30 συνδιαλεγόταν με άλλες κατευθύνσεις και καλλιτεχνικά ρεύματα της εποχής και έκανε την είσοδό της στο προσκήνιο της ελληνικής πολιτισμικής δραστηριότητας ως πρωτοποριακό κίνημα, καλλιεργώντας και τον προβληματισμό για την έννοια της ελληνικής ταυτότητας. Στα πλαίσια αυτού του προβληματισμού αναπτύχθηκε ένας λόγος για κάποιες εκδηλώσεις άλλων πολιτισμικών χώρων. Πρόκειται για το ενδιαφέρον σ' αυτό που ονομάστηκε πρωτόγονη ή λαϊκή έκφραση και την οποία αναζήτησαν στο έργο “ναΐφ” (αυτοδίδακτων, απλοϊκών) ή λαϊκών καλλιτεχνών όπως ο Μακρυγιάννης, ο Θεόφιλος, οι караγκιοζοπαίχτες ή οι λαϊκοί τεχνίτες και τα τοπικά εργαστήρια. Παράλληλα, νέα καλλιτεχνικά δημιουργήματα, όπως το θέατρο σκιών και το ρεμπέτικο τραγούδι, παράγονταν και απευθύνονταν κυρίως σε λαϊκά και περιθωριακά στρώματα, βρίσκονταν σε στενή συνάρτηση μεταξύ τους και συνδιαλέγονταν στο πλαίσιο του κοινωνικού χώρου απ' όπου προέρχονταν και όπου απέληγαν.

Πεζογραφία

Στην περίοδο του Μεσοπολέμου και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '30 η πεζογραφική παραγωγή κατέδειξε τη πρόθεση των δημιουργών της να ανταποκριθούν, ο καθένας με τον τρόπο του, στο γενικό αίτημα για ανανέωση. Οι πολλαπλές κατευθύνσεις που αναδείχθηκαν συνδέθηκαν με την προσωπική εξέλιξη, τα βιώματα, αλλά και την υποδοχή των επιδράσεων των λογοτεχνικών ρευμάτων του εξωτερικού.

Από το σύνολο των συγγραφέων που πρωτοδημοσίευσαν κείμενά τους αυτή την περίοδο κάποιοι αξιοποίησαν τις προσωπικές τους μνήμες από το βίαιο ξεριζωμό των Ελλήνων της Μικράς Ασίας. Το έργο τους, έχει δυναμική μαρτυρίας και το χαρακτηρίζει ωμός ρεαλισμός. Πρόκειται για τους Στράτη Μυριβήλη, Ηλία Βενέζη, Φώτη Κόντογλου και Στρατή Δούκα, που η κοινή τους καταγωγή, το βορειοανατολικό Αιγαίο, έδωσε και το όνομα “αιολική σχολή” στην τάση που εκπροσώπησαν.

Περισσότερο στο μέλλον, παρά στο παρελθόν, προσέβλεπαν οι συγγραφείς που στοιχίζονταν γύρω από τη “σχολή του αστικού ρεαλισμού”. Η υπόθεση των μυθιστορημάτων τους εκτυλισσόταν στο σύγχρονο αστικό περιβάλλον και συχνά σχολίαζε τις πρόσφατες αλλαγές στην ελληνική κοινωνία. Μερικοί από τους συγγραφείς αυτούς είναι ο Γιώργος

Θεοτοκάς, ο Άγγελος Τερζάκης, ο Κοσμάς Πολίτης, ο Πέτρος Χάρης, ο Θράσος Καστανάκης και ο Μ. Καραγάτσης. Στην ίδια περίοδο εξέδωσε τα παιδικά της μυθιστορήματα η Πηνελόπη Δέλτα.

Μια άλλη ομάδα συγγραφέων που το έργο τους χαρακτηρίζουν στοιχεία κοινωνικού προβληματισμού, αποτελείται από τους Έλλη Αλεξίου, Θέμο Κορνάρο, Μενέλαο Λουντέμη, Γιώργο Ζάρκο και Γιώργο Δενδρινό. Σ' αυτή την ομάδα θα μπορούσε ακόμα να τοποθετηθεί η Λιλίκα Νάκου και η Τατιάνα Σταύρου. Πρόκειται για συγγραφείς που εντάχθηκαν στο αριστερό κίνημα και υπέστησαν ταλαιπωρίες και διώξεις. Ανάμεσα σ' αυτούς τους συγγραφείς και την προηγούμενη ομάδα, βρίσκονται οι Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος και Γιάννης Σφακιανάκης, που θεωρείται ότι εξέφρασαν πιο καθαρά τη μεταβατική περίοδο της νεοελληνικής κοινωνίας, τη μετάβαση από ένα μίζερο χωριό σε μια μίζερη πόλη.

Τέλος, οι “μοντερνιστές” είναι συγγραφείς που αδιαφόρησαν για την ακριβή αναπαράσταση της πραγματικότητας και υιοθέτησαν έναν καινούργιο και πιο ριζοσπαστικό τρόπο γραφής. Το γεωγραφικό κέντρο αυτής της ομάδας ήταν η Θεσσαλονίκη και κυριότερα μέλη της, ο Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης, ο Γιώργος Δέλιος και ο Στέλιος Ξεφλούδας. Στενή συγγένεια συνδέει αυτή την ομάδα με το Γιάννη Σκαρίμπα και το Γιάννη Μπεράτη, ενώ και η Μέλω Αξιώτη βρίσκεται στο ίδιο περίπου κλίμα, καθώς προσπάθησε να συγκροτήσει τη σύγχρονη εμπειρία μέσα από τη γλώσσα και τις αντιλήψεις της προφορικής παράδοσης.

Ποητές του Μεσοπολέμου

Το ποιητικό κλίμα της δεκαετίας 1920-1930 χαρακτηρίζεται από μια διάθεση διάχυτης ηττοπάθειας. Ποητές όπως ο Μήτσος Παπανικολάου, ο Ναπολέων Λαπαθιώτης, η Μαρία Πολυδούρη και κυρίως ο Κώστας Καρυωτάκης εξέφρασαν με τους στίχους τους μια κατάσταση πνιγηρού αδιεξόδου. Η κρίση αυτή, που συνδέθηκε με το παρελθόν του αθηναϊκού ρομαντισμού, επανήλθε στο προσκήνιο με τη βοήθεια του συμβολισμού και επιτάθηκε ακόμη περισσότερο μέσα στο πλαίσιο της πολιτικής και κοινωνικής κρίσης. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ποιητής που θεωρείται ότι συμπυκνώνει ευκρινέστερα το δράμα της γενιάς του, ο Κώστας Καρυωτάκης, τελείωσε το έργο του με μια σφαίρα· αυτοκτόνησε στην Πρέβεζα το 1928.

Η νέα ποιητική δημιουργία, που έκανε την εμφάνισή της στο κατώφλι της δεκαετίας του '30 προσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την κληρονομιά του ύστερου συμβολισμού και του καρυωτακισμού της προηγούμενης περιόδου. Παράλληλα, όμως, η καβαφική ποίηση κέρδιζε ολοένα και περισσότερο έδαφος στην κλίμακα των επιδράσεων, ενώ μεγάλες μορφές, όπως ο

Κωστής Παλαμάς, εξακολουθούσαν να συγκινούν με την παραγωγή τους. Ποιητές σαν τους Νίκο Καζαντζάκη, Άγγελο Σικελιανό και Κώστα Βάρναλη βρήκαν μεγάλη απήχηση. Ο Γιώργος Σεφέρης έκανε την εμφάνισή του αυτή την περίοδο με τη συλλογή *Στροφή* (1931), που για πολλούς θεωρήθηκε η στροφή στην ελληνική ποιητική δημιουργία. Αξιοποιώντας κατακτήσεις του συμβολισμού αλλά και επιδράσεις από τον T.S. Eliot, ο Σεφέρης διατύπωσε μια νέα ποιητική γλώσσα, που ωρίμασε κατά την μεταπολεμική περίοδο. Ένας άλλος σημαντικός δημιουργός είναι ο ποιητής Γιάννης Ρίτσος, ο οποίος έκανε την εμφάνισή του με την ποιητική συλλογή *Τρακτέρ* (1934). Ο Ρίτσος, ο οποίος σε όλη του τη ζωή υπήρξε μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΚΕ) ακολούθησε τα χνάρια του Βάρναλη και του Καρυωτάκη, αλλά και την κληρονομιά του Κωστή Παλαμά. Το Μάιο του 1936, μετά τη βίαιη καταστολή των εργατικών συλλαλητηρίων στη Θεσσαλονίκη, έγραψε τον *Επιτάφιο* για να εκφράσει τον πόνο και τη διαμαρτυρία ενός ολόκληρου λαού. Άλλοι πρωτοεμφανιζόμενοι, όπως ο Τάκης Παπατσώνης, ο Νικόλαος Κάλας, ο Γιώργος Σαραντάρης, ο Γιώργος Βαφόπουλος, ο Νικηφόρος Βρεττάκος, και λίγο αργότερα ο Νίκος Καββαδίας, ο Αντρέας Εμπειρίκος, ο Νίκος Εγγονόπουλος και ο Οδυσσεύς Ελύτης οδηγήθηκαν βαθμιαία σε νέες αναζητήσεις και αναπροσανατόλισαν τα σημεία του ελληνικού ποιητικού ορίζοντα. Η επικράτηση του ελεύθερου στίχου, χαρακτηριστικού της ανανέωσης αυτής, οριστικοποιήθηκε στο μεταγενέστερο έργο των περισσότερων και συμπληρώθηκε από τη γόνιμη αποδοχή των διδαγμάτων τόσο της ελληνικής ποιητικής παράδοσης όσο και της ευρωπαϊκής καλλιτεχνικής παραγωγής.

Περιοδικά τέχνης και αισθητικής και λαϊκά αναγνώσματα

Καθώς η λογοτεχνική και η καλλιτεχνική κίνηση κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου μεγάλωνε, παρουσιάστηκαν ορισμένα περιοδικά που ανέλαβαν να κάνουν γνωστή στο ελληνικό κοινό την ευρωπαϊκή λογοτεχνική και καλλιτεχνική παραγωγή. Τα πιο γνωστά από αυτά είναι η *Νέα Εστία* (1927), τα *Νεοελληνικά γράμματα*, τα *Νέα γράμματα* (1935-1945), η *Πνευματική ζωή*, οι *Πρωτοπόροι* (1930), οι *Νέοι Πρωτοπόροι* (1931), οι *Μακεδονικές Ημέρες* (1932), που κυκλοφόρησαν στη Θεσσαλονίκη, και το *Νέον Κράτος* που εμφανίστηκε μετά την εγκαθίδρυση του μεταξικού καθεστώτος. Το περιεχόμενο αυτών των εντύπων ήταν κυρίως λογοτεχνικό, ενώ περισσότερο καλλιτεχνικά θέματα πραγματευόταν το περιοδικό *Το 3ο Μάτι* (1935-36). Σ' αυτά περιλαμβάνονταν πολλές μεταφράσεις ξένων λογοτεχνών, κριτικές και κείμενα τέχνης, ενώ προβάλλονταν και πολλοί πρωτοεμφανιζόμενοι συγγραφείς. Εκτός από τις εφημερίδες, τα περιοδικά και τα λογοτεχνικά έργα, ελληνικά και ξένα, πολύ δημοφιλή εξακολούθησαν να είναι τα λαϊκά αναγνώσματα -κυρίως ληστρικά, κατά τη δεκαετία του '20- αστυνομικά και ιστορίες φρίκης.

Η δράση του Εκπαιδευτικού Ομίλου

Ήδη από την πρώτη δεκαετία του αιώνα, μεγάλες προσωπικότητες συγκεντρώθηκαν γύρω από ένα ιστορικό σωματείο, τον Εκπαιδευτικό Όμιλο, που ιδρύθηκε το 1910 και δραστηριοποιήθηκε στους αγώνες για την επικράτηση του δημοτικισμού. Οι τρεις προσωπικότητες, που για πολλά χρόνια υπήρξαν οι ηγετικές φυσιογνωμίες του, ο Αλέξανδρος Δελμούζος, ο Δημήτρης Γληνός και ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης, σύνδεσαν το όνομά τους με τη γλωσσική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Οι γενικότερες όμως εξελίξεις στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου λειτούργησαν καταλυτικά στο πεδίο αυτό. Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης αποχώρησε σιωπηρά το 1921. Τα “Μαρασλειακά”, η δυσάρεστη δηλαδή έκβαση και η τελική ακύρωση των προσπαθειών για την εποικοδομητική λειτουργία του Μαρράσλειου Διδασκαλείου (1923) και της Παιδαγωγικής Ακαδημίας (1924), με διευθυντή τον Αλέξανδρο Δελμούζο και το Δημήτρη Γληνό αντίστοιχα, ενέτεινε το αρνητικό κλίμα που είχε δημιουργηθεί από τις αποτυχημένες απόπειρες στην εκπαίδευση. Η συνολικότερη κρίση, που απέρρευε από τις ιδεολογικές διαφορές μεταξύ των μελών του εκπαιδευτικού ομίλου, οδήγησε στη διάσπαση του 1927. Η διαφωνία επικεντρώθηκε στη σχέση σχολείου-κοινωνίας και αντανάκλούσε τις ευρύτερες ιδεολογικές ζυμώσεις στην ελληνική κοινωνία της εποχής. Το 1929, ο Αλέξανδρος Δελμούζος επιλέχθηκε στην έδρα της Παιδαγωγικής στη Φιλοσοφική Σχολή της Θεσσαλονίκης και διηύθυνε το Πειραματικό σχολείο του εκεί Πανεπιστημίου. Απολύθηκε το 1935 και επανήλθε αργότερα για να υποβάλει την παραίτησή του επί Μεταξά. Ο Δημήτρης Γληνός ενέτεινε την πνευματική και πολιτική του δράση, υπέστη όμως διώξεις στα τέλη της περιόδου του Μεσοπολέμου.

1.4. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ 2^{ΟΥ} ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Ο πόλεμος

Η κατάληψη της Αλβανίας από τους Ιταλούς, το 1939, αποκαλυπτική των ιταλικών προθέσεων στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου, αποτέλεσε το προοίμιο της επέκτασης του πολέμου και στο βαλκανικό χώρο. Μια ιταλική επίθεση στην Ελλάδα έμοιαζε προφανής, παρά τη δηλωμένη αντίρρηση του Χίτλερ και τις προσπάθειες του Ιωάννη Μεταξά, ο οποίος, ακροβατώντας ανάμεσα στην παραδοσιακή πρόσδεση της εξωτερικής πολιτικής της χώρας στην Αγγλία και το φιλογερμανικό πνεύμα του φασιστικού χαρακτήρα καθεστώτος που είχε ο ίδιος εγκαθιδρύσει (με όλες τις διαφορές που έχουν επισημανθεί ότι το διακρίνουν από τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά), επεδίωκε να κρατήσει τη χώρα σε ουδετερότητα. Πράγματι, μετά από μια σειρά προειδοποιητικών ενεργειών -με αποκορύφωση τον τορπιλισμό από τους Ιταλούς του ευδρόμου “Έλλη” στις 15 Αυγούστου 1940 στο λιμάνι της Τήνου- που όλες έπεσαν στο κενό μπροστά στην άρνηση της ελληνικής κυβέρνησης να απαντήσει στις προκλήσεις, απεστάλη το ιταλικό τηλεσίγραφο της 28ης Οκτωβρίου 1940, που απαιτούσε την ελεύθερη διέλευση των ιταλικών στρατευμάτων από το ελληνικό έδαφος και τον έλεγχο πλήθους στρατηγικών σημείων της χώρας. Η απόρριψη από τον Ιωάννη Μεταξά του ταπεινωτικού τηλεσιγράφου, γεγονός που συνέπιπτε με την κοινή ελληνική βούληση, οδήγησε στην αυτόματη κήρυξη από τους Ιταλούς του πολέμου στην Ελλάδα, ο οποίος διεξήχθη στα βουνά της Ηπείρου.

Η Κατοχή

Στις 23 Απριλίου 1941, ο βασιλιάς και η κυβέρνηση αναχώρησαν από την Αθήνα για την Κρήτη, ενώ οι Γερμανοί προέλαυναν προς την πρωτεύουσα. Χάος και παράλυση είναι τα χαρακτηριστικά του σύντομου διαστήματος από την αναχώρηση των κυβερνώντων ως την είσοδο των Γερμανών στην Αθήνα. Πολλοί είναι αυτοί που αναχώρησαν επίσης για την Κρήτη και τη Μέση Ανατολή ή απλώς κατέφυγαν στην Πελοπόννησο και τα νησιά. Οι συνεχείς βομβαρδισμοί δρόμων και λιμανιών από εχθρικά αεροπλάνα ολοκλήρωσαν την εικόνα της αποδιοργάνωσης και του φόβου. Στις 27 Απριλίου οι Γερμανοί εισήλθαν σε μια σχεδόν άδεια Αθήνα, αφού οι κάτοικοι έμειναν πεισματικά κλεισμένοι στα σπίτια τους. Η ύψωση της ναζιστικής σβάστικας στην Ακρόπολη σηματοδότησε την αρχή της γερμανικής κατοχής. Διόρισαν κυβέρνηση “κουϊσλικς” με πρώτο πρωθυπουργό το Γεώργιο Τσολάκογλου, το στρατηγό που υπέγραψε τη συνθηκολόγηση.

Με την πτώση της Κρήτης στα τέλη του Μαΐου, σημειώθηκε η ολοκληρωτική κατάληψη της χώρας από τους Γερμανούς, που επέβαλαν τη “Νέα Τάξη”, που σήμανε τη συσσώρευση εξαιρετικών δεινών και δοκιμασιών για τον ελληνικό λαό. Η Ελλάδα περιήλθε σε τριπλή κατοχή, αφού διαμοιράστηκε ανάμεσα στους Γερμανούς και τους συμμάχους τους, Ιταλούς και Βουλγάρους. Στη Βουλγαρία παραχωρήθηκε μια ζώνη ανάμεσα στο Στρυμόνα και το Νέστο, που αργότερα επεκτάθηκε ως την Αλεξανδρούπολη, καθώς και τα νησιά Θάσος και Σαμοθράκη. Οι Γερμανοί κράτησαν τα 2/3 του Έβρου, την κεντρική και ανατολική Μακεδονία, κάποια νησιά του Αιγαίου, την Αττική και την Κρήτη. Στην Ιταλία περιήλθε η υπόλοιπη Ελλάδα.

Στη ζώνη της βουλγαρικής κατοχής, την κατάσταση επιδείνωσαν οι μεθοδικές προσπάθειες αφελληνισμού που επιχειρήσαν οι Βούλγαροι, με την καταδίωξη του ελληνικού πληθυσμού (φόνοι, διώξεις κληρικών και δασκάλων, μεταγωγή ανηλίκων στη Βουλγαρία σε καταναγκαστικά έργα, επαχθέστατη φορολογία) και την εγκατάσταση Βουλγάρων εποίκων. Από τα κορυφαία δείγματα της βουλγαρικής θηριωδίας υπήρξαν τα γεγονότα της Δράμας, η ομαδική εκτέλεση από τους Βουλγάρους 3000 πατριωτών στο Δοξάτο και τα άλλα χωριά, προς καταστολή της αυθόρμητης εξέγερσης και κατάλυσης των βουλγαρικών αρχών κατοχής, στις 28 και 29 Σεπτεμβρίου του 1941. Γενικά, η αντίδραση των Μακεδόνων και των Θρακών στην καταπίεση και τον εκβουλαρισμό απαντήθηκε με ωμότητες που ανησύχησαν ακόμα και τη γερμανική διοίκηση.

Προσπάθειες αφελληνισμού δεν έλειψαν ούτε από την ιταλική ζώνη. Στην Ήπειρο, συμμορίες Αλβανών, εξοπλισμένων από τους Ιταλούς, τρομοκρατούσαν την ύπαιθρο ενώ οι Ιταλοί προχώρησαν στην ίδρυση αυτόνομου “πριγκιπάτου” των Βλάχων στην Πίνδο.

Στη γερμανική ζώνη η κατάσταση ήταν εξίσου απελπιστική. Η απομύζηση αγαθών, πόρων και αποθεμάτων της χώρας, που καταδίκασε την οικονομία σε απόλυτο μαρασμό και συνακόλουθα τον πληθυσμό σε θανάσιμη πείνα, η καταστροφή της κάθε λογής υποδομής (συγκοινωνίες, κτίσματα), η απάλειψη κάθε ίχνους ελευθερίας, η τρομοκρατία των κατακτητών, οι φυλακίσεις, οι εκτελέσεις και οι εκτοπίσεις συνέθεσαν την εικόνα της ελληνικής εκδοχής της ναζιστικής νέας τάξης πραγμάτων, προκαλώντας την αντίσταση του ελληνικού λαού. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο συνολικός φόρος αίματος του ελληνικού λαού στην περίοδο της Κατοχής τόσο από την πείνα και τις ποικίλες κακουχίες όσο και στο βωμό του απελευθερωτικού αγώνα συνολικά ξεπέρασε, αναλογικά προς τον πληθυσμό της χώρας, τον αντίστοιχο κάθε άλλου λαού της κατεχόμενης Ευρώπης.

Η πείνα

Η οικειοποίηση των φυσικών πόρων και η επίταξη των αγαθών της χώρας, η λεηλάτηση των αποθεμάτων, εμπορικών και βιομηχανικών, από τους Γερμανούς για την αποστολή τους στη Γερμανία, η διακοπή κάθε βιομηχανικής παραγωγής -πλην όσων μπορούσαν να εξυπηρετήσουν την προμήθεια στρατιωτικού υλικού στη Γερμανία- η προκλητικά ολοκληρωτική επιβάρυνση της χώρας για τη συντήρηση των δυνάμεων κατοχής παρέλυσαν απολύτως την οικονομία και έκαναν άκρως προβληματική την τροφοδότηση του ελληνικού λαού. Ο ιλλιγγιώδης πληθωρισμός μηδένισε τα εισοδήματα και τις αποδοχές των κατακτημένων, ενώ η κυκλοφορία αγαθών στη μαύρη αγορά, τα οποία μπορούσε κανείς να αποκτήσει πληρώνοντας σε χρυσές λίρες ή ανταλλάσσοντας τα υπάρχοντά του, συμπλήρωσαν την αδιέξοδη κατάσταση. Η εξεύρεση τροφής, ειδικά στα αστικά κέντρα, αποτέλεσε μια οδυνηρή περιπέτεια και η πείνα κόστισε τη ζωή πολλών χιλιάδων ανθρώπων. Για την αντιμετώπιση αυτής της κατάστασης οργανώθηκαν συσσίτια τόσο από την «Εθνική Αλληλεγγύη» όσο και από τον «Εκκλησιαστικό Οργανισμό Χριστιανικής Αλληλεγγύης» (Ε.Ο.Χ.Α.).

Το θέαμα εξαντλημένων ανθρώπων που σωριάζονταν στους δρόμους της Αθήνας, τα κάρα με τους σωρούς των πτωμάτων και οι ομαδικοί τάφοι είναι από τις σκληρότερες εικόνες για όσους τις αντίκρυσαν και για όσους τις γνώρισαν καταγραμμένες σε φωτογραφίες της περιόδου. Το “σκληρό χειμώνα του ’41”, όπως κωδικοποιήθηκε στην ελληνική μνήμη ο χειμώνας ’41-42, υπολογίζεται ότι 100.000 άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους από το λιμό και το ψύχος στην Αθήνα και στην υπόλοιπη Ελλάδα, ενώ σε ολόκληρη την τετράχρονη Κατοχή πέθαναν περίπου 300.000 Έλληνες από πείνα, αβιταμίνωση και επιδημίες. Εξάλλου, ο

κατοχικός λιμός και οι συνακόλουθες ασθένειες ενοχοποιούνται για την παιδική θνησιμότητα και την καχεξία των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων.

Η επιβολή της γερμανικής εξουσίας

Το φασιστικό κατοχικό καθεστώς εγκαθίδρυσε κλίμα τρομοκρατίας για να κάμψει την αντίσταση και το φρόνημα του ελληνικού λαού. Η πρόβλεψη θανατικής ποινής για την ελάχιστη ενέργεια που απέκλινε από τις διαταγές της κατοχικής διοίκησης (όπως η ακρόαση ραδιοφώνου), οι καθημερινές εκτελέσεις ομήρων και οι ομαδικές εξοντώσεις κατοίκων ολόκληρων χωριών ως αντίποινα για δολιοφθορές σε βάρος του στρατού κατοχής, οι επί τόπου εκτελέσεις πολιτών υποδεικνυόμενων ως αντιστασιακών από Έλληνες δοσίλογους στα λεγόμενα “μπλόκα”, οι φυλακίσεις και οι βασανισμοί, οι εκτοπίσεις Ελλήνων στα γερμανικά στρατόπεδα συγκέντρωσης συναπάρτιζαν την κατασταλτική μηχανή των Γερμανών απέναντι σε κάθε αντιστασιακή ενέργεια. Στη γερμανική τρομοκρατία συνεπικούρησαν και τα λεγόμενα “Τάγματα Ασφαλείας”, που αποτελούνταν από Έλληνες και συγκροτήθηκαν για πρώτη φορά από την κατοχική κυβέρνηση του Ιωάννη Ράλλη. Εξοπλισμένα και επιτηρούμενα από τους Γερμανούς, συνεργάστηκαν μαζί τους εναντίον των αντιστεκόμενων συμπατριωτών τους και έγιναν αναφορά πίκρας και φρίκης για τους υπόλοιπους Έλληνες.

Στρατόπεδα, όπως του Χαϊδαρίου, χώροι βασανιστηρίων, όπως το κτίριο της Γκεστάπο στην οδό Μέρλιν, τόποι εκτέλεσης, όπως το Σκοπευτήριο της Καισαριανής στην Αθήνα και το Επταπύργιο στη Θεσσαλονίκη, παραπέμπουν συμβολικά, στους κοινούς μας συνειρμούς, στους τόπους μαρτυρίου και θυσίας πατριωτών κατά την Κατοχή, ενώ γεγονότα όπως η πυρπόληση των Καλαβρύτων, της Κανδάνου και του Διστόμου με την παράλληλη εξόντωση του πληθυσμού τους αποτελούν κορυφαίες ελληνικές εμπειρίες της γερμανικής βαρβαρότητας.

Εξάλλου, όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη, οι Ναζί διενήργησαν και στην Ελλάδα την εξόντωση του εβραϊκού στοιχείου. Το 1943, από το Μάρτιο ως τον Αύγουστο, το σύνολο σχεδόν της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης (50.000 άτομα περίπου) μεταφέρθηκε στο Άουσβιτς, απ' όπου επέστρεψαν ελάχιστοι επιζώντες. Η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης ξεκληρίστηκε. Συνολικά υπολογίζεται ότι 60.000-65.000 Έλληνες εβραίοι (σε σύνολο 80.000 περίπου) εκτοπίστηκαν στα ναζιστικά στρατόπεδα και η συντριπτική πλειοψηφία αποτέλεσε θύματα της Τελικής Λύσης. Η Ελλάδα έχασε από τα μεγαλύτερα στην Ευρώπη ποσοστά του εβραϊκού πληθυσμού της ενώ εξαφανίστηκαν μερικές από τις αρχαιότερες εβραϊκές κοινότητες της Ευρώπης, οι οποίες διαβιούσαν στην Ελλάδα. Να σημειωθεί ότι, εκτός εξαιρέσεων, αντισιμητικό κίνημα δεν βρήκε απήγηση στην Ελλάδα και πολλοί Εβραίοι βοηθήθηκαν με

διάφορους τρόπους να επιζήσουν από τους χριστιανούς συμπατριώτες τους. Στη διάσωση των Εβραίων της νότιας Ελλάδας σημαντική ήταν η συμβολή της Εκκλησίας. Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός οργάνωσε τη διαφυγή πολλών από αυτούς, ενώ το Ε.Α.Μ (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο) και το Ε.Λ.Α.Σ. (Εθνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός) συνετέλεσαν επίσης στη διάσωσή τους.

Η Αντίσταση

Από την πρώτη κιόλας στιγμή της Κατοχής, ο ελληνικός λαός προέβη σε αυθόρμητες πράξεις αντίδρασης, ατομικά και συλλογικά, που εξέφραζαν βούληση αντίστασης, η οποία δεν άργησε να εκδηλωθεί και σε οργανωμένα σχήματα, με την ίδρυση των αντιστασιακών οργανώσεων από το φθινόπωρο του 1941. Από τις πρώτες τέτοιες ενέργειες, και κορυφαία για τη συμβολική της αξία, αποτέλεσε η υποστολή από την Ακρόπολη και καταστροφή της ναζιστικής σβάστικας από δυο νεαρούς φοιτητές, το Μανόλη Γλέζο και το Λάκη Σάντα, το Μάιο ακόμα του 1941. Μια άλλη δυναμική αντιστασιακή ενέργεια του πρώτου εκείνου διαστήματος αποτέλεσε η ανατίναξη του αρχηγείου της Ε.Σ.Π.Ο., μιας οργάνωσης Ελλήνων φιλοναζιστών, από την Π.Ε.Α.Ν. (Πανελλήνιος Ένωσις Αγωνιζομένων Νέων) που είχε ως αρχηγό τον αξιωματικό της Αεροπορίας Κ. Περρίκο.

Στην αντίσταση κατά της ξένης κατοχής, που έλαβε τεράστιες διαστάσεις και ποικίλες μορφές, πήρε μέρος η πλειοψηφία του ελληνικού λαού. Ο επικός απόηχος του αλβανικού πολέμου από τη μια και η άσκηση συλλογικότητας που αποτέλεσε από την άλλη, ο λιμός, η μαύρη αγορά, η αφόρητη καταπίεση, το κοινό μίσος εναντίον των συνεργατών είχαν από τη μια ριζοσπαστικοποιήσει την κοινή γνώμη και από την άλλη είχαν αμβλύνει πολλές από τις παλιές πολιτικές διακρίσεις μπροστά τώρα στο κοινό αίτημα για απελευθέρωση. Άνθρωποι κάθε ηλικίας, ιδιότητας, κοινωνικής και πολιτικής ένταξης, σε πόλεις και ύπαιθρο μετείχαν στον αγώνα. Πνευματικές προσωπικότητες, καλλιτέχνες και πλήθος άλλων πολιτών, ο καθένας με τον τρόπο του, ανταποκρίθηκαν στα αντιστασιακά κειεύσματα. Πρωτοπόρα και εντυπωσιακά άφοβη και δυναμική αποδείχτηκε η νεολαία, μαζικότερη και δυναμικότερη οργάνωση της οποίας υπήρξε η Ε.Π.Ο.Ν. Στη δράση της νεολαίας πρέπει να μνημονευτεί και μια γενικότερη πολιτιστική και εκπαιδευτική προσπάθεια, που σημειώθηκε εκείνη την εποχή.

Ιδιαίτερα δυναμική και πρωτοφανής για την ελληνική πραγματικότητα ήταν η δράση που ανέπτυξαν οι γυναίκες όλων των ηλικιών, και στην Αθήνα και στην ύπαιθρο, συμμετέχοντας σε κάθε είδους αντιστασιακή κινητοποίηση ως και στον ένοπλο αγώνα. Η αντιστασιακή δράση

αποτελέσει εξάλλου για τις Ελληνίδες μια συνολικότερη ευκαιρία για την κοινωνική τους συνειδητοποίηση και απελευθέρωση.

Ιδιαίτερη μνεία οφείλει να γίνει στον παράνομο αντιστασιακό Τύπο, σημαντικότερο παράγοντα του εθνικού αγώνα, που με μύριους κινδύνους λειτούργησε και κυκλοφόρησε από χέρι σε χέρι, πληροφορώντας τον ελληνικό λαό για την αλήθεια και τον πόλεμο και εμπυχώνοντας την αντιστασιακή προσπάθεια. Η Ελεύθερη Ελλάδα, ο Απελευθερωτής, η Γυνακεία Δράση, η Νέα Γενιά, η Δημοκρατική Σημαία, η Φλόγα, η Δόξα, η Απελευθέρωση είναι κάποια από τα πάμπολλα έντυπα που κυκλοφόρησαν, ενώ κάθε συνοικία και κάθε χώρος δουλειάς είχε το δικό του έντυπο, δακτυλογραφημένο, πολυγραφημένο ή κάποτε και χειρόγραφο. Ταυτόχρονα, φυλλάδια και προκηρύξεις γέμιζαν την Αθήνα, χάρις στην εξαιρετική ευρηματικότητα και ριψοκινδυνότητα των συντακτών και των διανομέων τους.

Η πολιτιστική ζωή στην κατεχόμενη και την ελεύθερη Ελλάδα

Η περίοδος της Κατοχής υπήρξε μια περίοδος δραματική για τον ελληνικό χώρο, αφού το σύνολο σχεδόν του πληθυσμού βρέθηκε να απειλείται από την αθλιότητα που προκαλούσε η στέρηση ακόμα και των πιο βασικών αγαθών. Τα “μαύρα χρόνια”, στη διάρκεια των οποίων ο θάνατος караδοκούσε σε κάθε βήμα, υπήρξαν συγχρόνως μια περίοδος που μέσα από τη δυστυχία ξεπήδησε το όνειρο της ελευθερίας και της αντίστασης.

Η πολιτιστική ζωή, λοιπόν, που άνθισε τότε συναρτήθηκε με τις ιδιαίτερες συνθήκες που διαμορφώθηκαν εκείνη την εποχή και προσδιορίστηκε από τη στενή σύνδεση των δημιουργών με τον υπόλοιπο κόσμο, αφού σε μεγάλο βαθμό τους ένωσε όχι μόνο η ίδια η απελευθερωτική δύναμη της τέχνης, αλλά και οι κοινές μέριμνες, οι δυσκολίες, τα προβλήματα και η συμμετοχή στον κοινό αγώνα.

Καθόλου φτωχή δεν είναι σε τούτη την ιστορική συγκυρία η καλλιτεχνική παραγωγή. Η λογοτεχνία, τα εικαστικά και ανάμεσα σε αυτά η φωτογραφία έδωσαν ένα δημιουργικό παρόν, ενώ κοινωνοί της καλλιτεχνικής έκφρασης του θεάτρου και της μουσικής έγιναν άνθρωποι της υπαίθρου ή της πόλης που ένωσαν τη φωνή τους με τους επώνυμους δημιουργούς.

Η λογοτεχνία

Η πεζογραφική παραγωγή, όσο και το σύνολο του έντυπου λόγου, στην Κατοχή, περιοριζόταν από τη σκληρή λογοκρισία, που προσανατόλιζε τους πνευματικούς ανθρώπους στη διαμαρτυρία ή στην παρανομία.

Λίγα έργα εκδόθηκαν μέσα στην Κατοχή ενώ η πλειονότητα όσων γράφτηκαν κατά τη διάρκειά της παρουσιάστηκε λίγο μετά την απελευθέρωση. Συγγραφείς που ανήκουν σε αυτόν στον κανόνα είναι ο Γιάννης Μπεράτης, ο Λουκής Ακρίτας, ο Άγγελος Τερζάκης, ο Γιώργος Θεοτοκάς, ο Ηλίας Βενέζης, ο Στρατής Μυριβήλης, ο Θανάσης Πετσάλης-Διομήδης και ο Παντελής Πρεβελάκης.

Δημιουργικοί υπήρξαν και οι ποιητές όπως ο Άγγελος Σικελιανός, που με την εκρηκτική του φύση έκανε αισθητή τη μαχητική του παρουσία, ο Γιάννης Ρίτσος, που έγραφε στη διάρκεια της Κατοχής αλλά εξέδωσε πολύ αργότερα, ο Νίκος Εγγονόπουλος που με το Μπολιβάρ, το 1944, συνέδεσε τον υπερρεαλισμό με τον πατριωτισμό και ο Γιώργος Σεφέρης που με το *Ημερολόγιο καταστρώματος Β'* αποτύπωσε τον αντίκτυπο των γεγονότων στη Μέση Ανατολή. Τέλος, το 1943 κυκλοφόρησε σε χειρόγραφο η συλλογή *Αμοργός* του Νίκου Γκάτσου που συνδύαζε τον υπερρεαλιστικό με τον προφορικό λόγο, και το 1945 ο Οδυσσέας Ελύτης παρουσίασε το *Άσμα ηρωικό και πένθιμο για το χαμένο ανθυπολοχαγό της Αλβανίας*. Κάποιοι από τους προηγούμενους λογοτέχνες διατύπωσαν έναν μαχητικό αντιστασιακό λόγο σε παράνομα φύλλα όπως η *Ελευθερία*, οι *Πρωτοπόροι* και τα *Σοβιετικά Νέα*, αλλά και σε νόμιμες περιοδικές εκδόσεις όπως τα *Πειραιϊκά Γράμματα*, τα *Φιλολογικά Χρονικά* και τα *Καλλιτεχνικά Νέα*.

Μεγάλες παρέες λογοτεχνών, εξάλλου, σχηματίστηκαν και σύχναζαν σε διάφορα σπίτια οργανώνοντας ομαδικές συγκεντρώσεις και συμμετέχοντας σε απεργίες, διαδηλώσεις και εράνους. Κάποιοι από αυτούς είναι η Έλλη Αλεξίου, ο Τάσος Αθανασιάδης, η Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, ο Σωτήρης Σκίπης, η Τατιάνα Σταύρου, ο Μάρκος Αυγέρης, η Μέλπω Αξιώτη, η Διδώ Σωτηρίου, ο Αλκιβιάδης Γιαννόπουλος, ο Νίκος Καρβούνης και ο Γιώργος Λαμπρινός.

Τέλος αξίζει να σημειωθεί πως την ίδια εποχή εμφανίστηκαν και καλλιτέχνες της μεταπολεμικής λογοτεχνίας, τμήμα της οποίας είχε αντικείμενο έμπνευσης τα γεγονότα της Κατοχής και της αντίστασης. Ακόμα εντυπωσιακός ήταν ο όγκος της αντιστασιακής ποίησης που δημιουργήθηκε αυτή την εποχή. Εξάλλου, αντιστασιακά τραγούδια που συντέθηκαν στις συνθήκες του βουνού ακολούθησαν τα χαρακτηριστικά των δημοτικών ασμάτων ή αποτέλεσαν

διασκευές γνωστών διεθνών επαναστατικών ύμνων και λαϊκών σκοπών, που έμειναν στη μνήμη ανασηματοδοτώντας το περιεχόμενό τους ανάλογα με τις απαιτήσεις των καιρών.

Η απελευθέρωση

Η ταχεία προέλαση του σοβιετικού στρατού προς τα Βαλκάνια, που απειλούσε να αποκλείσει τις γερμανικές δυνάμεις στον ελλαδικό χώρο, υποχρέωσε τους Γερμανούς ν' απομακρυνθούν το συντομότερο από την Ελλάδα. Η αναχώρησή τους άρχισε από την Πελοπόννησο και τα νησιά, ενώ στις 12 Οκτωβρίου 1944 απελευθερώθηκαν η Αθήνα και ο Πειραιάς, μέσα σ' ένα τεράστιο λαϊκό

παραλήρημα. Ελληνικές σημαίες και καμπανοκρουσίες πλημμύρισαν την πρωτεύουσα, ενώ πλήθη κόσμου ξεχύθηκαν στους δρόμους και στις πλατείες, πανηγυρίζοντας με ενθουσιασμό. Με ενθουσιασμό έγιναν δεκτά στην πρωτεύουσα τα βρετανικά στρατεύματα ενώ οι εορτασμοί κορυφώθηκαν με την άφιξη του Παπανδρέου και της κυβέρνησης εθνικής ενότητας στις 18 του ίδιου μήνα.

Πίσω, όμως, από την πανηγυρική και συναινετική ατμόσφαιρα των πρώτων ημερών της Απελευθέρωσης, επικρέμονταν εκείνα τα προβλήματα και οι αντιθέσεις, που σε ελάχιστο χρονικό διάστημα θα ξεσπούσαν για να κορυφωθούν στην εμφύλια τραγωδία. Η Ελλάδα έβγαине από την πολεμική περιπέτεια ουσιαστικά κατεστραμμένη. Οι απώλειες του ελληνικού λαού στη διάρκεια της τετράχρονης κατοχής και του αντιστασιακού αγώνα ήταν πάμπολλες: ο αριθμός των νεκρών σε μάχες, των εκτελεσμένων και δολοφονημένων, όσων θανατώθηκαν ως όμηροι στα γερμανικά στρατόπεδα και όσων πέθαναν από την πείνα και τις κακουχίες ανέρχεται σε περίπου 500.000. Τα άσπης φύσεως καμένα κτίρια υπολογίζονται στα 155.000 ενώ οι πυροπαθείς οικογένειες σε 111.000 σε όλη την Ελλάδα. Ας σημειωθεί ότι 1.700 ήταν τα ολοκληρωτικά πυρπολημένα ελληνικά χωριά. Οι ζημιές στην οικονομία υπολογίζονται σε 40-80% μείωση της γεωργικής παραγωγής στα διάφορα αγροτικά προϊόντα, μείωση του κτηνοτροφικού κεφαλαίου κατά 50% για τα μεγάλα ζώα και 30% για τα μικρά, ελάττωση των δασών κατά 20%, καταστροφή των μεταλλευτικών εγκαταστάσεων και νέκρωση της σχετικής παραγωγής, ελάττωση της βιομηχανικής παραγωγής κατά 50%, καταστροφή των συγκοινωνιών, δηλαδή του σιδηροδρομικού υλικού και δικτύου και του οδικού δικτύου, αρπαγή του 70% των

αυτοκινήτων, καταστροφή λιμανιών και της διώρυγος της Κορίνθου, απώλεια κατά 73% της εμπορικής και επιβατηγού ναυτιλίας της χώρας.

Για την Ελλάδα, η μετάβαση από τον πόλεμο στην ειρήνη επανέφερε το αίτημα για ικανοποίηση των εθνικών αξιώσεων της χώρας όσον αφορά στην ενσωμάτωση των εδαφών της Βορείου Ηπείρου, της Κύπρου και των Δωδεκανήσων. Ο ρόλος της χώρας στο συμμαχικό αγώνα και οι αρχές που περιλήφθηκαν σε διεθνείς διακηρύξεις, όπως ο Χάρτης του Ατλαντικού (Αύγουστος 1941) και ο Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών (Ιούνιος 1945), δημιουργούσαν αισιοδοξία για την ικανοποίηση του ελληνικού αιτήματος. Άλλωστε, στη διάρκεια του πολέμου, δεν είχαν λείψει οι διαπραγματεύσεις και οι συζητήσεις για τα ζητήματα αυτά τόσο ανάμεσα στην ελληνική κυβέρνηση και τους Βρετανούς, όσο και μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων.

Από τις ελληνικές προσδοκίες εκπληρώθηκε μόνο αυτή που αφορούσε στην ενσωμάτωση των Δωδεκανήσων, που πραγματοποιήθηκε με τη Συνθήκη των Παρισίων το Φεβρουάριο του 1947. Οι αξιώσεις για τα εδάφη της Κύπρου και της Βορείου Ηπείρου προσέκρουσαν στην προτεραιότητα των Μεγάλων Δυνάμεων για διατήρηση ισορροπίας δυνάμεων και αποφυγή νέων αναταραχών στην ευρύτερη περιοχή, έναντι της εφαρμογής των εξαγγελμένων αρχών. Οι, κατά την εκτίμησή τους, επιπτώσεις που θα είχε η ενσωμάτωση της Βορείου Ηπείρου και της Κύπρου στην Ελλάδα ως προς την ισορροπία του χώρου αλλά και η υποτονικότητα της ίδιας της Ελλάδας, λόγω της ταραγμένης κατάστασης στο εσωτερικό της, την εποχή των διαπραγματεύσεων, οδήγησαν στον αποκλεισμό των περιοχών αυτών από την ελληνική εθνική επικράτεια. Με την προσάρτηση των Δωδεκανήσων, η Ελλάδα απέκτησε τα οριστικά της σύνορα.

Πριν τα Δεκεμβριανά

Οι μέρες κυλάνε γρήγορα, οι βδομάδες φτάνουν στο τέλος του χρόνου, μα τα νερά του μεγάλου ποταμού δεν κατεβαίνουν. Η Αθήνα ζει πάντα σ' έναν αναβρασμό που κανείς δεν έχει τη δύναμη να τον καταλαγιάσει. Σιγά-σιγά η αναταραχή παίρνει μορφή και γίνεται μάχη, που είτε ιδεολογική την πεις είτε σκληρή πολιτική δεν κάνεις λάθος. Όλοι πια μιλούν καθαρά, γιατί και όλοι βλέπουν καθαρά. Βλέπουν όμως καθαρά νάρχεται και η πιο δύσκολη ώρα, η ώρα του αμείλικτου απολογισμού, που καμιά χώρα δεν μπορεί να τον αποφύγει όταν έχει ζήσει κάτω από ζυγό κι έχει γράψει στο μεγάλο βιβλίο της σκλαβιάς ποιοι πόνεσαν πολύ αλλά δεν είχαν τη δύναμη να αγωνιστούν, ποιοι σήκωσαν κεφάλι στον κατακτητή, πήραν τουφέκι κι ανέβηκαν στα βουνά, μα και ποιοι πρόδωσαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο και δεν έχουν πια μοίρα κάτω από τον ήλιο της χώρας που βασανίστηκε. Το μεγάλο αυτό βιβλίο της σκλαβιάς, που έμεινε

κλειστό σχεδόν τέσσερα χρόνια, άνοιξε τώρα. Κι όποιος ξέρει να διαβάσει, βλέπει το νέο αίμα που θα χυθεί, το νέο αγώνα που θ' αρχίσει και μπορεί να είναι η πιο μαύρη, η πιο ματωμένη σελίδα στην ιστορία του τόπου (Πέτρος Χάρης, *Ημέρες οργής [Δεκέμβρης 1944]*, Αθήνα, Εστία, 1992, σ. 19-20).

Από το θρίαμβο της Απελευθέρωσης στην τραγωδία του Εμφυλίου. Τα Δεκεμβριανά

Στο αμέσως επόμενο της απελευθέρωσης (18 Οκτωβρίου 1944) διάστημα, η κυβέρνηση εθνικής ενότητας συγκλονίστηκε από σοβαρότατες αντιθέσεις που σχετίζονταν με την ευρεία κοινωνική και πολιτική αναταραχή σε ολόκληρη τη χώρα και οξύνονταν ακόμα περισσότερο με την ανοιχτή και συστηματική παρέμβαση των Βρετανών, που ήταν αποφασισμένοι να επιλύσουν το ζήτημα σύμφωνα με τις πολιτικές τους βλέψεις.

Η κυβέρνηση κλήθηκε να αντιμετωπίσει το οξύτατο οικονομικό πρόβλημα που απειλούσε με λιμό τον πληθυσμό και καθιστούσε τους Έλληνες πολίτες θύματα των μαυραγοριτών. Ταυτόχρονα, τέθηκε το θέμα της παραδειγματικής τιμωρίας των συνεργατών του κατακτητή και τέλος, η μεθόδευση του αφοπλισμού των αντάρτικων ομάδων. Ήδη στην επαρχία σημειώνονταν σκληρές μάχες ελασιτών ανταρτών με τα Τάγματα Ασφαλείας καθώς και πράξεις αντεκδίκησης για τη δράση συνεργατών κατά την Κατοχή, οι οποίες, εξαιτίας της φορτισμένης ατμόσφαιρας και της όξυνσης των παθών, έφθασαν και σε πολλές ακρότητες. Το σημείο αιχμής που τελικά δίχασε την κυβέρνηση και επέσπευσε τον εμφύλιο πόλεμο ήταν το ζήτημα του αφοπλισμού των ανταρτών.

Η πρόταση για γενικό αφοπλισμό, από τον οποίο όμως θα εξαιρούνταν η Τρίτη Ελληνική Ορεινή Ταξιαρχία και ο Ιερός Λόχος, μονάδες που είχαν συγκροτηθεί μετά την καταστολή της ανταρσίας της Μέσης Ανατολής, δημιούργησε αντιδράσεις. Η τελική απόρριψη της εναλλακτικής προτάσεως για ενοποίηση δυνάμεων του Ε.Λ.Α.Σ. (Εθνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός), ίσων με το σύνολο των δυνάμεων της Ορεινής Ταξιαρχίας, του Ε.Δ.Ε.Σ. και του Ιερού Λόχου, οδήγησαν στην παραίτηση των εαμικών υπουργών στις 2 Δεκεμβρίου 1944.

Στις 3 Δεκεμβρίου, το Ε.Α.Μ. (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο) κατέβηκε σε συλλαλητήριο διαμαρτυρίας στην πλατεία Συντάγματος. Η πρωτοφανής σε όγκο διαδήλωση κατέληξε σε συμπλοκές μεταξύ αμάχων και αστυνομίας με πολλούς νεκρούς και τραυματίες. Την επομένη οργανώθηκε γενική απεργία. Η Αθήνα μεταβλήθηκε σε πεδίο μαχών ανάμεσα σε μονάδες του Ε.Λ.Α.Σ. και στις κυβερνητικές δυνάμεις που περιλάμβαναν έναν αριθμό ανδρών

από τα Τάγματα Ασφαλείας καθώς και τμήματα της χωροφυλακής, ενώ υποστηρίζονταν από βρετανικές μηχανοκίνητες δυνάμεις. Τα γεγονότα του Δεκεμβρη κράτησαν περίπου ένα μήνα και επεκτάθηκαν και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας όπως την Ήπειρο και τη Μακεδονία. Το κέντρο όμως των μαχών αποτέλεσε η Αθήνα που μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα υπέστη πολλές καταστροφές και ερημώθηκε από τους βομβαρδισμούς και τις οδομαχίες. Το αποτέλεσμα κρίθηκε τελικά από την τεράστια υπεροχή σε άνδρες και πολεμικό υλικό των Βρετανών, που ενισχύθηκαν με δύο ολόκληρες μεραρχίες, μια ταξιαρχία και αρκετά τάγματα. Η Μεγάλη Βρετανία που δε δίστασε να χρησιμοποιήσει πολεμικά αεροπλάνα, πολεμικά πλοία και τανκς ακολούθησε στην περίπτωση της Ελλάδας, συμμάχου στον αντιαξονικό αγώνα, την ίδια τακτική με αυτήν που εφάρμοζε για να επιβάλει την εξουσία της στις αποικίες. Από τις πρώτες μέρες οι Άγγλοι με τη συνεργασία της ελληνικής αστυνομίας συγκέντρωσαν έναν αριθμό αιχμαλώτων που υπολογίζεται στους 7.540 και τους μετέφεραν στη Μέση Ανατολή. Ο Ε.Λ.Α.Σ. πάλι, αποχωρώντας από την Αθήνα, κράτησε έναν αριθμό ομήρων που πιστεύεται ότι έφτασε τους 15.000. Οι δυνάμεις του Ε.Λ.Α.Σ., που προέβαλαν σκληρή αλλά καταδικασμένη αντίσταση, στις 6 Ιανουαρίου αναγκάστηκαν να εκκενώσουν τον Πειραιά και την Αθήνα. Στις 11 Ιανουαρίου 1945, μετά από συμφωνία του Ε.Α.Μ. με τον Άγγλο στρατηγό Scobie, οι μάχες σταμάτησαν.

Ωστόσο, η περίοδος που ακολούθησε σημαδεύτηκε από δυσάρεστες αντιπαραθέσεις που οδήγησαν σταδιακά σε δραματικότερες εξελίξεις. Δύο πολιτικοί χώροι θα συγκρούονταν για την εξουσία και την πορεία της χώρας μέσα στις μεταπολεμικές συνθήκες.

Η Συμφωνία της Βάρκιζας, 12 Φεβρουαρίου 1945

Στις 12 φεβρουαρίου 1945 υπογράφηκε η ειρηνευτική συμφωνία της Βάρκιζας. Επρόκειτο για μια συμφωνία η οποία τερμάτιζε και θεσμικά τις πολιτικές και πολεμικές συγκρούσεις του Δεκεμβρίου του 1944 και αποσκοπούσε στη συμφιλίωση των αντίπαλων παρατάξεων στη χώρα.

Στις συνομιλίες πήραν μέρος, εξουσιοδοτημένοι από την κυβέρνηση Πλαστήρα, ο υπουργός Εξωτερικών Ιωάννης Σοφιανόπουλος, ο υπουργός Εσωτερικών Περικλής Ράλλης και ο υπουργός Γεωργίας Ιωάννης Μακρόπουλος, ενώ την αντιπροσωπεία του Ε.Α.Μ. αποτελούσαν ο Γεώργιος Σιάντος, γραμματέας της κεντρικής επιτροπής του Κ.Κ.Ε., ο Δημήτριος Παρτσαλίδης, γραμματέας της κεντρικής επιτροπής του Ε.Α.Μ. και ο Ηλίας Τσιριμώκος, γενικός γραμματέας της Ε.Λ.Δ. Κάθε πλευρά είχε μαζί της τρεις στρατιωτικούς εμπειρογνώμονες, ενώ τις εργασίες επέβλεπαν στενά οι Βρετανοί επίσημοι στην Αθήνα.

Η συμφωνία περιλάμβανε εννέα άρθρα βάσει των οποίων αποκαθιστούνταν οι αστικές ελευθερίες, και κυρίως η ελευθερία του Τύπου και οι συνδικαλιστικές ελευθερίες, εξασφαλιζόταν εκτεταμένη αμνηστεία με εξαίρεση τα αδικήματα κοινού δικαίου κατά της ζωής και της περιουσίας, ενώ λαμβανόταν η δέσμευση από την πλευρά της κυβέρνησης για εκκαθάριση των δημόσιων υπηρεσιών, της χωροφυλακής, της ασφάλειας και της αστυνομίας. Για το Ε.Α.Μ./Ε.Λ.Α.Σ. οριζόταν η υποχρέωση της απελευθέρωσης των ομήρων του καθώς και του αποπλισμού των ενόπλων τμημάτων του.

Τέλος, η ελληνική κυβέρνηση υποσχόταν να συγκροτήσει έναν εθνικό στρατό στον οποίο θα γίνονταν δεκτά και μέλη του Ε.Λ.Α.Σ. και δεσμευόταν για τη διεξαγωγή γνήσιου και ελεύθερου δημοψηφίσματος το ταχύτερο δυνατόν μέσα στο 1945.

Η σημασία της συμφωνίας αναδεικνύεται ακόμη περισσότερο από το γεγονός ότι το κείμενό της δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, πράγμα που προσέδιδε στο περιεχόμενό της την ισχύ νόμου.

Ωστόσο, οι εκατέρωθεν παραβιάσεις των όρων της οδήγησαν σε νέα πολιτική πόλωση και στα δραματικά γεγονότα του τελευταίου σταδίου ενός σκληρού εμφυλίου πολέμου που διήρκεσε ως το 1949. Οι ακρότητες που σημειώθηκαν στη διάρκειά του τραυμάτισαν επί δεκαετίες τη συνοχή του κοινωνικού ιστού της χώρας και αλλοίωσαν ανεπανόρθωτα την παραγωγική και κοινωνική γεωγραφία του ελληνικού λαού.